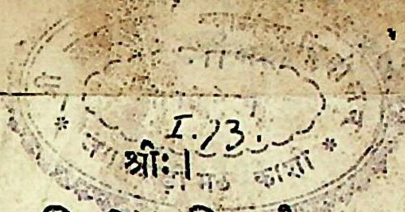

श्रीः ।

रघुवंशस्य द्वितीयादिसर्गचतुष्टयम् ।

(रत्नप्रभाव्याख्यया समन्वितम्)

द्वितीयः सर्गः ।

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ॥ वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अथ=रात्रिगमनानन्तरम् ॥ यशः=कीर्तिः "यशः कीर्तिः सम[ज्ञा] च" इत्यमरः, एव धनं वित्तं यस्य सः (बहुव्रीहिः) ॥ प्रजानाम्= प्रकृतीनाम् ॥ अधिपः=प्रभुर्दिलीप इत्यर्थः ॥ प्रभाते=प्रातःसमये ॥ जायया=भार्यया सुदक्षिणयेति भावः । प्रतिग्राहिते=स्वीकारिते । गन्धमाल्ये=गन्धं चन्दनादिकं, माल्यं स्रगादिकं यया ताम् ॥ आदौ पीतः=पीतवान् । पश्चात् प्रतिबद्धः=नियन्त्रितः, वत्सो यस्यास्ताम्=निप- ऋषेः=मन्त्रद्रष्टुः तस्य मुनेः वसिष्ठस्य धेनुम्=गां नन्दिनीम् ... =पानीय गन्तुम् । "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी ॥ मुमोच=त्यक्तवान् ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ॥ मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

पांसु तुल्यं पापं विद्यते यस्मिन्सः पांसुलः ॥ न पांसुलाः अपांसुलाः [त]ासाम् अपांसुलानाम्=पतिव्रतानाम् ॥ धुरि=अग्रे ॥ कीर्तनीया= [क]ीर्तितं योग्या । [प्रशंस]णीयेत्यर्थः ॥ मनुष्याणां नराणां ईश्वरस्य=स्वा- [मि]नस्य ॥ धर्मार्थं पत्नी धर्मपत्नी=सुदक्षिणा ॥ तस्याः=नन्दि- [न्याः] खुराणाम्=शफानाम् । न्यासैः=निक्षेपैः । पवित्राः=पूताः । पांस-

वः=रेणवः यस्य तम् ॥ मार्गम्=पन्थानम् ॥ श्रुतेः=वेदस्य ॥ अर्थम्=भावं प्रयोजनं वा ॥ स्मृतिरिव (जातावेकवचनम्)=मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्राणीव ॥ अन्वगच्छत्=पश्चाज्जगाम ॥ २ ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥ पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

यशोभिः=कीर्त्तिभिः ॥ सुरभिः=सुन्दरः ॥ दयालुः=कारुणिकः । 'स्याद्दयालुः कारुणिक' इत्यमरः । दयार्द्र इत्यर्थः ॥ राजा=दिलीपः तामृ=अमुम् ॥ दयिताम्=धर्मपत्नीं सुदक्षिणाम् ॥ निवर्त्य=परावर्त्य । पयोधरीभूता=स्तनीभूता । अपयोधराः पयोधराः सम्पद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावेच्विः । 'कुगतिप्रादयः' इति [illegible] चत्वारः=चतुःसंख्याकाः । समुद्राः=पयोऽदधयः यस्यास्ताम् पूर्वोक्ताम् ॥ [illegible]रभेः=कामधेनोरपत्यं स्त्री. सौरभेयी तां सौरभेयीम्=[illegible]न्दिनीम् ॥ गोरूपधराम्=धेनुरूपधारिणीम् ॥ उर्वीमिव=भूमिमिव ॥ [illegible]रक्ष ॥ ३ ॥

[illegible] तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ॥ न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

धेनोः=नन्दिन्याः ॥ अनुचरेण=दासेन ॥ तेन=दिलीपेन ॥ व्रताय=सन्तानार्थं व्रतमाचरितुं ॥ शेषोऽपि=गुर्वावशिष्टोऽपि ॥ अनुयायिवर्ग अनुचरसमुदायः ॥ न्यषेधि=निवर्त्तितः ॥ तस्य=दिलीपस्य ॥ शरी रक्षा=देहाभिगुप्तिः ॥ अन्यतः न=पुरुषान्तरान्न ॥ हि=यस्माद्धेतोः । मनोः ॥ प्रसूतिः=संततिः । स्ववीर्येण=पराक्रमेण । गुप्ता=रक्षित (भवति) ॥ ४ ॥

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनि

कारणैश्च ॥ अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

सम्राट्=सार्वभौमः चक्रवर्ती वा ॥ सः=दिलीपः ॥ तृणानाम्=घासानाम् ॥ आस्वादवद्भिः=मधुरैः स्वादुयुक्तैरित्यर्थः ॥ कवलैः=ग्रासैः कण्डूयनैः=गात्रसंघर्षणैः । खर्जनैरित्यर्थः ॥ दंशानाम्=वनमाक्षिकाणाम् । निवारणैः=दूरीकरणैः ॥ अव्याहतैः=निरवरोधैः ॥ स्वैरगतैः=स्वच्छन्दगमनैश्च ॥ तस्याः=नन्दिन्याः ॥ समाराधनतत्परः=सेवातत्परः ॥ अभूत्=आसीत् ॥ ५ ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ॥ जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

भुवं पाति रक्षतीति भूपतिः=दिलीपः ॥ ताम्=गाम् ॥ स्थिताम्=स्थितवतीम् (दृष्ट्वा) ॥ स्थितः सन्=स्थितिं कुर्वन् सन् ॥ प्रयाताम्=गच्छन्तीम् (दृष्ट्वा) ॥ उच्चलितः=गच्छन् सन् ॥ निषेदुषीम्=निषण्णाम् (दृष्ट्वा) ॥ आसनबन्धधीरः=उपविष्टः सन् ॥ जलम्=पानीयम् ॥ आददानाम्=पिबन्तीं (दृष्ट्वा)॥ जलाभिलाषी=जलं पिबन् सन् ॥ छायेव=प्रतिबिम्बमिव ॥ अन्वगच्छत्=पश्चाज्जगाम ॥ यथा छाया सर्वमनुकरोति तथैव राजापि तस्या अनुकरणपरो बभूवेति भावः ॥ ६ ॥

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ॥ आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

न्यस्तानि=त्यक्तानि । चिह्नानि=छत्रचामरादीनि लक्ष्माणि यस्यास्ताम् (तथाभूतामपि)॥ तेजोविशेषेण=प्रतापाधिक्येन । अनुमिताम् उपलक्षिताम् ॥ राजलक्ष्मीम्=राजश्रियम् ॥ दधानः=भरन् ॥ सः=दिलीपः ॥ अनाविष्कृता=अप्रकटिता दानराजिः=मदरेखा यस्य ॥ अन्तः

=अभ्यन्तरे ॥ मदावस्था=मददशा यस्य (तादृशः) ॥ द्विपेन्द्र इव=करीव ॥ आसीत्=अभूत् ॥ ७ ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ॥ रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्वान् ॥ ८ ॥

लतानाम्=वल्लीनाम् । प्रतानैः=कुटिलतन्तुभिः । उद्ग्रथितैः=उन्नमय्य ग्रन्थितैः अथवा लताप्रतानवदुद्ग्रथितैः ॥ केशैः=कचैः ॥ अधिज्यं=आरोपितम् धनुः=कोदण्डं येन ॥ सः=स नृपः ॥ मुनेः=वसिष्ठस्य । होमस्य=हवनस्य । धेनुः तस्या होमधेनोः=नन्दिन्याः ॥ रक्षापदेशात्=रक्षणव्याजात् ॥ वन्यान्=वने भवा वन्यास्तान् आरण्यकान् ॥ दुष्टसत्वान्=हिंसकजन्तून् ॥ विनेष्यन्=शिक्षयिष्यन्निव ॥ दावं=वनम् ॥ विचचार=जगाम ॥ ८ ॥

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ॥ उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विसृष्टाः=परित्यक्ताः । पार्श्वानुचराः=निकटवर्तिनः सेवका येन तस्य ॥ पाशभृता=वरुणेन ॥ समस्य=तुल्यस्य ॥ तस्य=दिलीपस्य । पार्श्वद्रुमाः=निकटवर्तिनो वृक्षाः ॥ उन्मदानाम्=उत्कटमदानां हर्षपूर्णानामित्यर्थः ॥ वयसाम्=पक्षिणाम् ॥ विरावैः=शब्दैः हर्षध्वानिभिरित्यर्थः ॥ आलोकशब्दम्=जयशब्दम् ॥ उदीरयामासुरिव=कथयामासुरिव ॥ ९ ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ॥ अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुता=पवनेन । प्रयुक्ताः=प्रेरिताः । संचालिता इत्यर्थः ॥ बाललताः=अभिनववल्ल्यः ॥ मरुत्सखाभम्=वह्नितुल्यतेजसम् ॥

पूजार्हम् ॥ तम्=दिलीपम् आरात्=समीपे " आराद्दूर समीपयोः " इत्यमरः ॥ अभिवर्त्तमानम्=समुपस्थितम् ॥ प्रसूनैः=पुष्पैः ॥ आचारलाजैः=लाजाः भृष्टधान्यानि सत्कारलाजैरिव ॥ पौरकन्याः=नरबालिकाः ॥ अवाकिरन्=ववृषुः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ॥ आलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भृतोऽपि=धानुष्कस्यापि ॥ अस्य=राज्ञः ॥ विशङ्कैः=सन्देहरहितैः निर्भीकैरित्यर्थः ॥ अन्तःकरणैः=चेतोभिः । (हरिणीनामिति भावः) ॥ दयया=वात्सल्येन । आर्द्रः क्लिन्नः । भावः=अभिप्रायो यस्य तद्दयार्द्रभावम् । कोमलभावम् दयालुत्वमित्यर्थः ॥ आख्यातम्=वर्णितम् । (तथाविधम्) ॥ वपुः=शरीरम् ॥ आलोकयन्त्यः=पश्यन्त्यः ॥ हरिण्यः=मृग्यः ॥ अक्ष्णाम्=नेत्राणाम् ॥ प्रकामविस्तारफलम्=अत्यन्तदैर्घ्यलाभम् ॥ आपुः=लेभिरे ॥ ११ ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ॥ शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

सः=दिलीपः ॥ मारुतेन=पवनेन । पूर्णानि=व्याप्तानि । रन्ध्राणि छिद्राणि येषां तैः ॥ (अत एव) कूजद्भिः=शब्दायमानैः । कीचकैः=वेणुविशेषैः ॥ आपादितं=वर्णितम् । वंशस्य=कुलस्य । कृत्यं=कार्यम् । यस्मिन् कर्मणि तत् ॥ उच्चैः=तारस्वरेण ॥ वनदेवताभिः=अरण्यदेवैः ॥ उद्गीयमानम्=उच्चार्यमाणम् ॥ स्वम्=स्वकीयम् ॥ यशः=कीर्तिम् ॥ कुञ्जेषु=लतागृहेषु ॥ शुश्राव=श्रुतवान् ॥ १२ ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पग-

१ " कीचका नाम ते वंशा ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः " इति लक्षणात् ।

न्धी ॥ तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

गिरिषु=पर्वतेषु । निर्झराणाम्=वारिप्रवाहाणाम् ॥ तुषारैः=सीकरैः यद्वा शीतलताभिः ॥ पृक्तः=क्लिन्नः युक्त इत्यर्थः ॥ अनोकहानाम्=वृक्षाणाम् । आकम्पितानि=ईषत्कम्पितानि । पुष्पाणि=कुसुमानि । तेषां यो गन्धः, सोऽस्यास्तीति ।(तथाभूतः) पवनः=वायुः ॥ आतपेन=घर्मेण । क्लान्तम्=खिन्नम् ॥ अनातपत्रम्=छत्रहीनम् ॥ आचारपूतम्=सदाचारेण शुद्धम् ॥ तम्=दिलीपम् ॥ सिषेवे=सेवितवान् ॥ १३ ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ॥ ऊनं न सत्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

गोप्तरि=रक्षके ॥ तस्मिन्=राज्ञि दिलीपे ॥ वनं=काननम् ॥ गाहमाने सति=विचरति सति ॥ वृष्ट्या विनापि=वर्षणमन्तरापि ॥ दवाग्निः=वनहुताशनः ॥ शशाम=शान्तोऽभूत् ॥ फलानाम्=वृक्षसंपत्तीनाम् । पुष्पाणाम्=कुसुमानाम् । वृद्धिः=समृद्धिः ॥ विशेष्यते इति विशेषा=अधिका ॥ आसीत्=अभूत् ॥ कर्मार्थे घञ् ॥ सत्त्वेषु=जीवेषु । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी ॥ अधिकः=प्रबलः ॥ ऊनम्=हीनबलम् निर्बलमिति भावः ॥ न बबाधे=नहि पीडितवान् ॥ १४ ॥

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ॥ प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

पल्लवानाम्=नूतनपत्राणाम् । यो रागः=वर्णस्तद्वत् ताम्रा=रक्तवर्णा ॥ पतङ्गस्य=सूर्यस्य ॥ प्रभा=कान्तिः ॥ मुनेः=वसिष्ठस्य ॥ धेनुः=नन्दिनी च ॥ दिगन्तराणि=आशाप्रान्तानि 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च' इत्यमरः ॥ संचारेण=गमनेन । पूतानि=पवित्राणि ॥ कृत्वा=विधाय

दिनान्ते=सायङ्काले ।। निलयाय=आश्रमाय ।। गन्तुम्=प्रयातुम् ।। प्रचक्रमे=इयेष । सन्नद्धा बभूवेत्यर्थः ।। १५ ।।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।। बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ।। १६ ।।

मध्यमलोकपालः = मर्त्यलोकाधिपो दिलीपः ।। देवतानाम्=अमराणामिन्द्रादीनामित्यर्थः पितॄणाम् = मृतपूर्वपुरुषाणामित्यर्थः । अतिथीनाम् = अभ्यागतानाम् याः क्रिया यागश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तां=धेनुम् ।। अन्वग्ययौ=अनुजगाम ।। सा=धेनुश्च ।। सताम् सज्जनानाम् ।। मतेन=मान्येन ।। तेन=दिलीपेन विधिना=अनुष्ठानेन ।। उपपन्ना=युक्ता ।। साक्षात्=प्रत्यक्षे ।। श्रद्धेव=भक्तिरिव प्रत्ययमतिरिवेत्यर्थः ।। बभौ=शुशुभे ।। १६ ।।

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।। ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ।। १७ ।।

सः=दिलीपः ।। पल्वलेभ्यः=अल्पसरोवरेभ्यः । उत्तीर्णानि=निर्गतानि । वराहाणाम्=शूकराणाम् यूथानि=समूहाः येषु तानि ।। आवासवृक्षाणाम्=निवासतरूणाम् उन्मुखाः=सम्मुखाः । बर्हिणो=मयूरा येषु तानि ।। मृगैः = हरिणैः अध्यासितानि=अधिष्ठितानि । शाद्वलानि=हरिततृणानि येषु तानि ।। श्यामायमनानि=अश्यामायमानानि श्यामायमानानि भवन्ति तथोक्तानि । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष् । 'वाक्यषः'=इत्यात्मनेपदे शानच् हरिद्वर्णानीत्यर्थः ।। वनानि=अरण्यानि पश्यन्=अवलोकयन् ।। ययौ=जगाम ।। १७ ।।

---

१ 'प्रत्ययो धर्मकार्येषु सा श्रद्धेत्यभिधीयते' इति स्मृतिः । अथवा—गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा ।

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद् गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ॥
उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गता-
भ्याम् ॥ १८ ॥

आपीनस्य=ऊधसः । यो भारः=उद्वहनगौरवः । तस्य उद्वहने=उद्धरणे । प्रयत्नात्=प्रयासात् ॥ गृष्टिः=सकृत्प्रसूता गौः । नन्दिनीत्यर्थः ॥ नरेन्द्रः=दिलीपः ॥ वपुषः=शरीरस्य ॥ गुरुत्वात्=स्थौल्यात् ॥ उभौ=नन्दिनी-दिलीपौ ॥ अञ्चिताभ्याम्=पूजिताभ्याम् ॥ गताभ्याम्=संचाराभ्याम् ॥ तपोवनस्य =तपश्चर्योऽरण्यस्य ॥ आवृत्तिपथम्=निवृत्तिमार्गम् ॥ अलञ्चक्रतुः=शोभितवन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्त्तमानं वनितावना-
न्तात् ॥ पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्या-
मिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

निमेषेषु=चक्षुषः स्वाभाविकस्पन्दनव्यापारेषु । अलसा=मन्दा—पक्ष्णाम् नेत्रावरकलोमानाम् । पङ्क्तिः=श्रेणिर्यस्याः सा ॥ वनिता=योषित् । सुदक्षिणेत्यर्थः ॥ वसिष्ठस्य=मुनेः । धेनोः=नन्दिन्याः ॥ अनुयायिनम्=सेवकम् ॥ वनान्तात्=अरण्यान्तात् ॥ आवर्त्तमानम्=प्रत्यागच्छन्तम् ॥ तम्=दिलीपम् ॥ उपोषिताभ्याम्=क्षुधिताभ्याम् । सतृष्णाभ्यामिति यावत्॥ लोचनाभ्याम्=नेत्राभ्याम् ॥ पपौ इव=पीतवती इव ॥ १९ ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मप-
त्न्या ॥ तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्य-
गतेव सन्ध्या ॥ २० ॥

वर्त्मनि=मार्गे ॥ पृथिव्या ईश्वरः, पार्थिवस्तेन पार्थिवेन=दिलीपेन ॥ 'तस्येश्वरः' इत्यण् ॥ पुरस्कृता=अग्रे कृता । पार्थिवस्य=दिलीपस्य धर्मस्य पत्नी, धर्मपत्नी । तया धर्मपत्न्या=सुदक्षिणया ॥ प्रत्युद्गता=अग्रे नीता ॥ सा=पूर्वोक्ता ॥ धेनुः=नन्दिनी ॥ दिनक्षपयोः=दिवसनि-

शयोः । मध्यगता=अन्तर्गता ॥ सन्ध्या इव=दिवारात्रिसन्धिरिव ॥ तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः । अन्तरे=मध्ये ॥ विरराज=शुशुभे ॥ २० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्र-
हस्ता ॥ प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं
द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

साक्षतपात्रौ=तण्डुलभाण्डयुक्तौ । हस्तौ=करौ यस्याः सा ॥ सुदक्षिणा=दिलीपपत्नी ॥ ताम्=पूर्वोक्ताम् ॥ पयस्विनीम्=धेनुं ॥ प्रदक्षिणीकृत्य=परिक्रम्य ॥ प्रणम्य=नमस्कृत्य च ॥ अर्थसिद्धेः=कार्यसाधनस्य ॥ द्वारमिव=प्रवेशमार्गमिव ॥ अस्याः=नंदिन्याः ॥ विशालम्=विस्तीर्णम् ॥ शृङ्गान्तरम्=शृङ्गमध्यम् भालमित्यर्थः ॥ आनर्च=पूजयामास ॥ २१ ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति नन-
न्दतुस्तौ । भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसाद-
चिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सा=धेनुः ॥ वत्सोत्सुकापि=पुत्रोत्कण्ठितापि ॥ स्तिमिता=स्थिता ॥ सपर्यां=पूजाम् ॥ प्रत्यग्रहीत्=स्वीचकार ॥ इति=हेतोः ॥ तौ=सुदक्षिणादिलीपौ ॥ ननन्दतुः=जहर्षतुः ॥ हि=यतः ॥ तद्विधानाम्=नन्दिनीसदृशानाम् ॥ भक्त्या=श्रद्धया ॥ उपपन्नेषु=युक्तेषु । भक्तेष्वित्यर्थः ॥ प्रसादचिह्नानि=प्रसन्नतालक्षणानि ॥ पुरःफलानि=प्रथमसूचितानि ॥ (भवन्ति) ॥ २२ ॥

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च
विधिं दिलीपः । दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे
भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥

भुजाभ्याम्=बाहुभ्याम् । उच्छिन्नाः=विनाशिताः । रिपवः=अरयः येन सः ॥ दिलीपः=नृपः ॥ सदारस्य=सपत्नीकस्य ॥ गुरोः=वसिष्ठस्य ॥

पादौ=चरणौ । निपीड्य=सेवित्वा । नमस्कृत्येत्यर्थः ॥ सान्ध्यम्=सन्ध्यासंबंधिनीं ॥ विधिम्=भगवदाराधनक्रियां ॥ समाप्य=विधाय ॥ दोहावसाने =दोहनानन्तरम् ॥ पुनरेव =भूयोऽपि ॥ निषण्णाम्=आसीनाम् ॥ दोग्ध्रीम्=धेनुम् ॥ भेजे=सिषेवे ॥ २३ ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ॥ क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत ॥ २४ ॥

गृहिणीसहायः । गृहिणी=पत्नी एव सहायः=सहचरः यस्य सः । सपत्नीक इति भावः ॥ गोप्ता=रक्षकः ॥ द्वितीय इत्यर्थः ॥ अन्तिके=निकटे । न्यस्ताः=स्थापिताः । बलयः=भोजनार्थं तृणादीनि । प्रदीपाश्च=प्रकाशसाधनानि च यस्यास्ताम् ॥ ताम् =नन्दिनीम् ॥ अन्वास्य=सेवित्वा ॥ क्रमेण=क्रमशः ॥ सुप्ताम्=निद्रिताम् ॥ अनु=पश्चात् ॥ संविवेश=सुष्वाप ॥ प्रातः=उषसि ॥ सुप्तोत्थिताम्=त्यक्तनिद्रावस्थाम् ॥ अनु=अनन्तरम् ॥ उदतिष्ठत=उत्थितोऽभवत् ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्त्तेः ॥ सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थम्=अनेन प्रकारेण ॥ प्रजार्थम्=संतानार्थम् ॥ महिष्या=सुदक्षिणया । 'महिषी कृताभिषेकायां' इत्यमरः ॥ समम्=सार्द्धम् ॥ व्रतम्=गोसेवनरूपनियमम् ॥ धारयतः=पालयतः ॥ महनीया=पूजनीया । कीर्त्तिः=यशः यस्य । तस्य ॥ दीनानाम्=दरिद्राणाम् । उद्धरणे=दैन्यविमोचने । उचितस्य=योग्यस्य ॥ तस्य=दिलीपस्य ॥ त्रयोगुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि=त्रिरावृत्तानि ॥ सप्त=सप्तसङ्ख्याकानि ॥ दिनानि=एकविंशतिदिनानीत्यर्थः ॥ व्यतीयुः=अतिक्रान्तानि ॥ २५ ॥

अन्येद्युरात्माऽनुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहो-

मधेनुः ॥ गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युः=द्वाविंशतिदिने ॥ मुनेः=वसिष्ठस्य । होमधेनुः=नन्दिनी ॥ आत्मानुचरस्य=निजसेवकस्य नृपस्य ॥ भावम्=अभिप्रायम् । भक्तिभावमिति यावत् ॥ जिज्ञासमाना=ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम् । ततश्शानच् ॥ गङ्गायाः=भागीरथ्याः । प्रपातेन=पतनेन । अन्ते=समीपे । विरूढानि=उद्गतानि । शष्पाणि=बालतृणानि यस्मिंस्तत् ॥ गौरीगुरोः=हिमालयस्य ॥ गह्वरम्=गुहाम् ॥ आविवेश=प्रविवेश ॥ २६ ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसाऽपि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ॥ अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सा =धेनुः ॥ हिंस्रैः=व्याघ्रादिभिः हिंसकजीवैः ॥ मनसाऽपि=चेतसाऽपि ॥ दुष्प्रधर्षा=दुर्धर्षा ॥ इति=हेतोः ।अद्रेः=पर्वतस्य । शोभासु=छविषु । प्रहितेक्षणेन=दत्तदृष्टिना ॥ नृपेण=दिलीपेन ॥ अलक्षितम्=अज्ञातम् । अभ्युत्पतनम्=आभिमुख्येनोत्पतनम् यस्य सः॥ सिंहः=मृगेन्द्रः॥ ताम्=धेनुम् ॥ प्रसह्य=हठात् ॥ किल=निश्चयेन॥ चकर्ष=आकृष्टवान्॥२७॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ॥ रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

गुहायाम् =कन्दरायाम् । निबद्धेन=प्रतिबद्धेन । प्रतिशब्देन=प्रतिध्वानिना । दीर्घम्=महत् ॥ तस्या इदं तदीयम्=धेनुसम्बन्धि ॥ आक्रन्दितम्=करुणक्रन्दनम् ॥ आर्त्तेषु=दुःखितेषु शरणागतेषु वा । साधोः=हितकारिणः ॥ नृपस्य=दिलीपस्य॥ नगेन्द्रे=हिमाद्रौ सक्त.=निबद्धा ताम्॥

दृष्टिम्=नेत्रम् ।। रश्मिषु=प्रग्रहेषु अश्वाद्यवरोधरज्जुषु वा ।। आदाय=गृहीत्वेव ।। निवर्त्तयामास=गतिनिवृत्ताञ्चकार ।। २८ ।।

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।। अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ।। २९ ।।

धनुर्धरः=कोदण्डधारी । सः=दिलीपः ।। पाटलायाम्=रक्तवर्णायाम् । गवि=धेनौ धेनोउपरीत्यर्थः ।। तस्थिवांसम्=स्थितम् । (क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्ययः) केसरिणम्=सिंहम् । सानुमतः अद्रेः धातुमय्याम गैरकादि धातुमत्याम् ।। अधित्यकायाम्=ऊर्ध्वभूमौ । (उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्प्रत्ययः) प्रफुल्लम्=विकसितम् । 'फुल्लविकसेन इति धातोः पचाद्यच्) लोध्रद्रुमम्=वृक्षविशेषमिव ।। ददर्श=अवलोकयामास ।। २९ ।।

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।। जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा दुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ।। ३० ।।

ततः=सिंहावलोकनानन्तरम् ।। मृगेन्द्रस्येव गमनं यस्य सः मृगेन्द्रगामी=सिंहानुयायी ।। शरणे साधुः, शरण्यः=(तत्र साधुरिति यत्) शरणागतवत्सलः ।। प्रसभेन=बलात्कारेण । उध्दृताः=विनाशिताः । अरयः=शत्रवो येन सः ।। नृपतिः=राजा दिलीपः । जातोभिषङ्गः पराभवो यस्य सः=प्राप्तपराभवः सन् ।। वध्यस्य=मारणीयस्य । (दण्डादिभ्यो यः, इति यः प्रत्ययः) मृगाणामिन्द्रः मृगेन्द्रः, तस्य मृगेन्द्रस्य=सिंहस्य ।। वधाय=नाशाय निषङ्गात् =तूणीरात् ।। शरम्=बाणम् उद्धर्तुम्=आकृष्टुम् । ऐच्छत्=अकामयत ।। ३० ।।

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुंख एव चित्रार्पितारम्भइवाव-
तस्थे ॥ ३१ ॥

प्रहर्तुः=प्रहारं कुर्वतः । तस्य=दिलीपस्य । वामेतरः=दक्षिणः करः=हस्तः । नखानाम् न खमाकाशं छिद्रं वा विद्यते एतेषां=अङ्गुल्यवयवानाम् प्रभाभिः=कान्तिभिः । भूषितानि=विच्छुरितानि समलंकृतानीत्यर्थः । कङ्कस्य=पक्षिविशिष्टस्य । पत्राणि पुंखानि यस्य तस्मिन् ॥ कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्‌ गुप्ताकारे युधिष्ठिरे इति विश्वः । कंकः-करतु कर्कट इतियादवः । सायकस्य पुंखः, सायकपुंखः, तस्मिन्, सायकपुंखे=वाणमूले । सक्ताः लग्नाः=स्थिरा वा । अङ्गुलयो यस्य स सक्ताङ्गुलिः=लग्नाङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भः=चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योगवानिव । अवतस्थे=स्थितवान् ॥ ३१ ॥

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ॥
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्ध-
वीर्यः ॥ ३२ ॥

बाह्वोः=हस्तयोः । प्रतिष्टम्भेन=अवरोधेन । विवृद्धमन्युः वर्धितक्रोधः । राजा=दिलीपः । अभ्यर्णम्=समीपवर्तिनं आगस्कृतम्=अपराधकारिणम् । अस्पृशद्भिः=अप्रहरद्भिरित्यर्थः । स्वतेजोभिः=निजपराक्रमैः । मन्त्रौषधिभ्याम्=जप्यागदाभ्याम् । रुद्धवीर्यः-अवरुद्धशक्तिः ॥ भोगीव=सर्पइव । अन्तः=मध्ये ॥ अदह्यत-अतपत ॥ ३२ ॥

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ॥
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्वं निज-
गाद सिंहः ॥ ३३ ॥

निगृहीता=आक्रान्ता । धेनुः=नन्दिनी येन सः । सिंहः केसरी । आर्य्याणाम्=श्रेष्ठानाम ॥ गृह्यम्=पक्ष्यम् । (पदा स्वरि बाह्या पक्ष्येषु

चेतिक्यप्) सन्मान्यानित्यर्थः मनोः=मनुराज्ञः ॥ वंशस्य=कुलस्य केतुम्=पताकारूपं श्रेष्ठत्वात् ॥ सिंहोरुसत्वम्=सिंहइव महाबलम् । आत्मवृत्तौ=बाहुप्रतिष्टंभरूपस्वव्यापारे । विस्मितम् =साश्चर्यम् ॥ तम्=दिलीपम् । मनुष्यवाचा=नगिरा । विस्माययन्–आश्चर्यमुत्पादयन् । निजगाद=उवाच ॥ ३३ ॥

अलं महीपाल ! तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो-
वृथा स्यात ॥ न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलो
च्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

हे महीपाल !=भो राजन् ! ॥ तव=भवतः ॥ श्रमेण=प्रयासेन । अलम्=पर्याप्तं साध्यं नास्तीत्यर्थः । इतः=अस्मिन् मयि ॥ प्रयुक्तमपि–प्रेरितमपि । अस्त्रम्=क्षेप्य प्रहरणम । वृथा स्यात्–निष्फलं भवेत् । पादपस्य=तरोः ॥ उन्मूलने=उत्पाटने । शक्तिः=सामर्थ्यं यस्य तत् । मारुतस्य =पवनस्य । रंहः=वेगः । शिलोच्चये=पर्वते । नमूर्छति=नहि प्रसराति ॥ ३४ ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ॥
अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुंभोदरं नामनिकुम्भ-
मित्रम् ॥ ३५ ॥

कैलास गौरम्=कैलासस्तदाख्यः पर्वत इव गौरः शुभ्रवर्णस्तम । वृषम्=वृषभम् नन्दिनमितिभावः । आरुरुक्षोः=आरोढुमिच्छोः ॥ अष्टमूर्त्तेः=शिवस्य । पादार्पणम्=चरणन्यासः स एवाऽनुग्रहः प्रसादस्तेन । पूतम्=पवित्रम् । पृष्ठम्=पृष्ठभागं कटिप्रदेशं यस्यतम् । निकुम्भमित्रम्=निकुम्भस्य । सुहृदम् कुम्भोदरं नाम=कुम्भोदराभिधम् । माम्=सिंहम् । किंकरन्=सेवकम् । अवेहि=जानीहि ॥ ३६ ॥

---

१ क्षितिर्जलं तथा तेजो वायुराकाशमेवच । यष्टार्कश्च तथा चन्द्रः मूर्तयोऽष्टौ पिनाकिनः ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ॥ यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

पुरः=अग्रे । अमुम्=इमम् । देवदारुम्=वृक्षविशेषम् । पश्यसि=ईक्षसे । असौ=अयं देवदारुः । वृषभध्वजेन=शिवेन । पुत्रीकृतः=पुत्रत्वेन स्वीकृतः । (अभूततद्भावे च्विः) यः=देवदारुः । स्कन्दस्य=कार्त्तिकेयस्य । मातुः=जनन्याः पार्वत्या इत्यर्थः । हेम्नः=सुवर्णस्य । कुम्भः कलशः=स एव स्तनः=कुचः । तस्मान्निसृतानाम्=निर्गतानाम् पयसाम्=जलरूपाणां क्षीराणाम् । रसज्ञः=स्वादज्ञः आस्ति ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ॥ अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचित्=एकस्मिन् समये । कटम्=गण्डस्थलम् । कण्डूयमानेन=खर्जयता । (कण्ड्वादिभ्यो यक् ततश्शानच्) वन्यद्विपेन=आरण्यकगजेन । अस्य=देवदारोः । त्वक्=त्वचा चर्म वा । उन्मथिता=उत्पाटिता । अथ=अनन्तरम् । अद्रेः=हिमालयस्य । तनया=दुहिता पार्वतीत्यर्थः । असुरास्त्रैः=दैत्यप्रहरणैः । आलीढम्=विद्धम् । सेनान्यम्=स्वामिकार्त्तिकेयमिव एनम्=देवदारुम् । शुशोच=दुःखिताभूत् ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ॥ व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा=तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन् कर्मणि तत् । एव=हि वनद्विपानाम्=अरण्यगजानाम् । त्रासार्थम्=भयहेतोः । शूलभृता=शंभुना । अंकम्=समीपम् । आगताः=प्राप्ताः । सत्वाः=प्राणिनः एव वृत्तिः=जीवनं यस्मिन्

तत् । सिंहत्वम्=मृगेन्द्रत्वम् । विधाय=कृत्वा । अस्मिन्=प्रागुक्ते एतस्मिन् । अद्रिकुक्षौ=गिरिगह्वरे । अहम्=सिंहः । व्यापारितः=नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ॥ उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण=शिवेन । प्रदिष्टः=प्रदर्शितः । कालः=अवसानसमयो यस्याः सा । उपस्थिता=प्राप्ता । एषा=गोरूपा । शोणितस्य=रुधिरस्य । पारणा=व्रतान्तभोजनम् । सुरद्विषः=राहोः । चान्द्रमसी=चन्द्रसम्बन्धिनी । सुधेव=अमृतमिव । तस्य=प्रागुक्तस्य । क्षुधितस्य=बुभुक्षितस्य । मे=मम । तृप्त्यै=तर्पणाय क्षुधानिवारणायेत्यर्थः । अलम्=पर्याप्ता अस्ति ॥ ३९ ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ॥ शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्ष्यं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥ पद्य:

सः=एवमुपायशून्यः । त्वम्=भवान् । लज्जाम्=ह्रियम् । विहाय=त्यक्त्वा । निवर्तस्व=स्वनिलयं प्रति गच्छ । भवान्=त्वं दिलीपः । गुरोः=वसिष्ठस्य । दर्शिता=प्रकाशिता । शिष्यस्य=अन्तेवासिनः । भक्तिः=श्रद्धा येन सः प्रदर्शितशिष्यकर्त्तव्य इति भावः । अस्ति । यत्=वस्तु । शस्त्रेण=आयुधेन । रक्ष्यम्=रक्षणीयम् । किन्तु अशक्यरक्ष्यम्=रक्षितुमशक्यम् । तच्छस्त्रभृताम्=आयुधधारिणाम् । यशः=कीर्तिम् । न क्षिणोति=नो हिनस्ति ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ॥ प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

गिरिशस्य=शिवस्य । प्रभावात्=प्रतापात् । प्रत्याहतास्त्रः=अवरुद्ध-प्रहरणः निष्फलप्रयासः सन् । पुरुषाधिराजः=नरेन्द्रो दिलीपः । इति=पूर्वोक्तम् । प्रगल्भम्=प्रौढम् । मृगाधिराजस्य=सिंहस्य । वचः=वाक्यम् । निशम्य=श्रुत्वा । आत्मनि=स्वविषये । अवज्ञाम्=अपमानम् । शिथिली-चकार=तत्याज ॥ ४१ ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ॥
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्र-
पाणिः ॥ ४२ ॥

स एव पूर्वः=प्रथमः । भङ्गः=प्रतिबन्धो यस्य तस्मिन् । इषुप्रयोगे=बाणव्यापारे । वितथप्रयत्नः=निष्फलप्रयासः सन् । वज्रम्=कुलिशम् । मुमुक्षन्=प्रहर्तुमिच्छन् । त्रीणि अम्बकानि=लोचनानि यस्य असौ, त्र्यम्बकः=शिवः । तस्य वीक्षणेन=अवलोकनेन । जडीकृतः=स्थिरीकृतः । वज्रपाणिः=इन्द्र इव । एनंप्रति=सिंहंप्रति । अब्रवीत्=अवोचत् ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र ! कामं हास्यं वचस्तद्यदहं
विवक्षुः ॥ अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भा-
वमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

मृगेन्द्र !=हे सिंह ! । संरुद्धचेष्टस्य=प्रतिबद्धव्यापारस्य । तद्वचः=तद्वा-क्यम् । कामम्=अत्यर्थम् । हास्यम्=हसनीयम् । यद्वचः=वाक्यं । अह-म्=दिलीपः । विवक्षुः=वक्तुमिच्छुः । अस्मि । हि=यस्माद्धेतोः । प्राण-भृताम्=शरीरधारिणाम् । भवान्=त्वं सिंहः । अन्तर्गतम्=मनोगतम् । सर्वम्=अखिलम् । भावम्=अभिप्रायम् । वेद=जानाति । अतोऽभिधास्ये=एतदर्थं कथयिष्ये ॥ ४३ ॥

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहार-
हेतुः ॥ गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्ताद-
नुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

स्थावराणाम्=तरुपर्वतादीनामचलानाम् । जङ्गमानाम्=मनुष्यादीनां गमनशीलानाम् । सर्गस्य=सृष्टेः । स्थितेः=पालनस्य । प्रत्यवहारस्य=प्रलयस्य । हेतुः=कारणम् । सः=शिवः । मे=मम । मान्यः=पूज्यः अस्ति । आहिताग्नेः=आहितः स्थापितोऽग्निर्वह्निर्येन तस्य, अग्निहोत्रिणः । गुरोः =शिक्षकस्य वसिष्ठस्याऽपि । इदम्=गोरूपम् । धनम्=वित्तम् । पुरस्तात्= अग्रे । नश्यत्=नाशंगच्छत् । अनुपेक्षणीयम्=अनवलोकनीयमस्ति ॥४४॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं, देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ॥
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा, विसृज्यतां धेनुरियं
महर्षेः ॥ ४५ ॥

सोऽङ्कागतसत्त्ववृत्तिस्त्वम् । मदीयेन=मत्सम्बन्धिना । देहेन= शरीरेण । शरीरस्य=वपुषः । वृत्तिम्=जीवनम् । निर्वर्त्तयितुम्=सम्पादयितुम् । प्रसीद=प्रसन्नो भव । दिनस्य=अह्नः । अवसाने=अन्ते सायङ्काले इत्यर्थः । उत्सुकः=उत्कण्ठितः । बालः=किशोरः । वत्सः=शिशुः । यस्या असौ । इयम्=एषा । महर्षेः=वसिष्ठस्य । धेनुः=नंदिनी । विसृज्यताम्=त्यज्यताम् ॥ ४९ ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां, दंष्ट्रामयूखैः शकलानि
कुर्वन् ॥ भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्या-
र्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

अथ=अनन्तरम् । भूतेश्वरस्य=शिवस्य । पार्श्ववर्त्ती=सेवकः । सः= सिंहः । गिरेः=हिमाद्रेः । गह्वाराणाम्=गुहानाम् । अन्धकारम्=तमः । दंष्ट्रामयूखैः=दन्तकान्तिभिः । शकलानि=खण्डानि । कुर्वन्=विदधन् । किञ्चिद् =ईषद् । विहस्य=हास्यं कृत्वा । अर्थपतिम्=राजानम् । भूयः=पुनः । बभाषे=ऊचे ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं

वपुश्च ॥ अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

एकातपत्रम्=एकच्छत्रम् सार्वभौममिति यावत्। जगतः=संसारस्य। प्रभुत्वम्=आधिपत्य। नवम्=नूतनम्। वयः=अवस्थाम्। इदम्=एतद्। कान्तम्=मनोहारि। वपुः=शरीरञ्च। अल्पस्य=न्यूनस्य। हेतोः=कारणात्। बहु=प्रभूतं। हातुम्=त्यक्तुम्। इच्छन्=वाञ्छन्। त्वम्=दिलीपः। मे=मम। विचारे=कार्याकार्यविमर्शे। मूढः=मूर्खः। प्रतिभासि=लक्ष्यसे ४७

भूतानुकम्पा तव चेदियं,गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ॥ जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः,प्रजाः प्रजानाथ ! पितेव पासि ॥ ४८ ॥

चेत् यदि तव=भवतः। भूतेषु=प्राणिषु अनुकम्पा=दया। तर्हि इयम्=एषा। एका=केवला। गौः=धेनुः नन्दिनी। त्वदन्ते=तव विनाशे। स्वस्तिमती=कल्याणवती। भवेत्=स्यात्। हे प्रजानाथ ! =हे प्रजेश्वर ! त्वं। जीवन्=प्राणान् धारयन् सन्। पुनः=भूयः। पितेव=जनक इव। प्रजाः=लोकान्। उपप्लवेभ्यः=विघ्नेभ्यः। शश्वत्=सर्वदा। पासि=रक्षसि ॥ ४८ ॥

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ॥ शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं,गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥ ४९ ॥

अथ=अनन्तरम्। एकधेनोः=एका एव धेनुर्यस्य तस्य केवलनन्दिनीकस्य। अपराधे=गवोपेक्षारूपे। चण्डात्=अतिकोपनात्। कृशानुप्रतिमात्=वह्नितुल्यात्। गुरोः=वसिष्ठात्। बिभेषि=भयं करोषि। अस्य=गुरोः। मन्युः=क्रोधः। घटा इवोधांसि यासां ता घटोध्नीः=घटसदृशोधसः। कोटिशः=अनेकशः। गाः=धेनूः। स्पर्शयता=प्रतिपादयता ददतेत्यर्थः। भवता=त्वया। विनेतुम्=दूरीकर्त्तुम्। शक्यः=योग्यः अस्ति ॥ ४९ ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्म-
देहम् ॥ महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं
पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

तत्=तस्मात् कारणात् । कल्याणपरम्पराणाम्=मङ्गलश्रेणीनाम् । भोक्तारम्=अनुभवितारम् । ऊर्जस्वलम्=बलवन्तम् । आत्मदेहम्=स्वशरीरम् । रक्ष=पालय । हि=यस्मात् कारणात् । ऋद्धम्=समृद्धम् । राज्यम्=आधिपत्यमितिभावः । महीतलस्पर्शनमात्रेण=भूमिसम्बन्धमात्रेण । भिन्नम्=पृथग्भूतम् । ऐन्द्रम्=इन्द्रसम्बन्धि । पदम्=स्थानम् । आहुः=कथयन्ति ॥ ५० ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहा-
गतेन ॥ शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या
तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

मृगेन्द्रे=सिंहे । एतावत्=एतन्मात्रम् । उक्त्वा=कथयित्वा । विरते=निवृत्ते सति । अस्य=सिंहस्य । गुहागतेन=कन्दराव्याप्तेन । प्रतिस्वनेन=प्रतिध्वनिना । शिलोच्चयोऽपि=पर्वतोऽपि । प्रीत्या=प्रेम्णा । तमेव=प्रागुक्तमेव । अर्थम्=भावम् । क्षितिपालम्=नृपतिम् । उच्चैः=तारस्वरेण । अभाषतेव=अवोचादिव ॥ ५१ ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्यु-
वाच ॥ धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्य-
माणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

सुतराम्=अत्यन्तं । दयालुः=कृपालुः । मनुष्यदेवः=नरनाथो दिलीपः । देवानुचरस्य=शिवसेवकस्य सिंहस्य । वाचम्=वचनम् । निशम्य=श्रुत्वा । तेन=सिंहेन । तदध्यासितम्=व्याक्रमितम् । तेन कातरे=भयचकिते । अक्षिणी=लोचने यस्यास्तया । धेन्वा=नन्दिन्या । निरीक्ष्यमाणः=अवलोक्यमानः । पुनरपि=भूयोऽपि । उवाच=अब्रवीत् ॥ ५२ ॥

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुव-
नेषु रूढः ॥ राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुप-
क्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

क्षतात्=दुःखात् । त्रायते=रक्षति । इति=एतदर्थयुक्तः । उदग्रः=सर्वोत्तमः । क्षत्रस्य=राजन्यस्य । शब्दः=वाचकः । भुवनेषु=लोकेषु । किल=निश्चयेन । रूढः=प्रसिद्धः अस्ति । तस्य=क्षत्रशब्दस्य । विपरीतवृत्तेः=विरुद्धाचरणस्य । राज्येन=पालनीयविषयेण । वा=अथवा । उपक्रोशेन=जुगुप्सया । मलीमसैः=मलिनैः । प्राणैः=असुभिः । किं प्रयोजनमस्ति ? अपि तु किमपि नास्तीतिभावः ॥ ५३ ॥

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपय-
स्विनीनाम् ॥ इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा
तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

महर्षेः=वसिष्ठस्य । अनुनयः=क्रोधापनयः । अन्यासाम्=एतद्व्यतिरिक्तानाम् । पयस्विनीनाम्=गवाम् । विश्राणनात्=दानाच्च । कथम्=केन प्रकारेण । नु शक्यः=नु साध्यः । इमाम्=एताम् धेनुम् । सुरभेः=कामधेनोः । अनूनाम्=अहीनाम् । अवेहि=जानीहि । अस्याम्=गवि धेनोरुपरीत्यर्थः । त्वया=शिवानुचरेण । प्रहृतं तु=प्रहारस्तु । रुद्रौजसा=शिवबलेन । नतु स्वयमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं
भवत्तः ॥ न पारणा स्याद्विहिता तवैवं भवेदलु-
प्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

सा=मागुक्ता । इयम्=एषा गौः । स्वस्य=आत्मनः । देहार्पणमेव=शरीरदानमेव । निष्क्रयेण=मूल्येन । भवत्तः=त्वत्तः । मया=दिलीपेन । मोचयितुम्=त्याजयितुम् । न्याय्या=योग्या । एवम्=अमुना प्रकारेण । तव=क्षुधितस्य । पारणा=व्रतान्तभोजनम् । विहता=नष्टा । न स्यात्=नो

भवेत् । मुनेः=वसिष्ठस्य च । क्रियार्थः=होमादिसाधनरूपार्थः । अलुप्तः =अनष्टः संपन्न इति यावत् । भवेत् स्यात् ॥ ५५ ॥

भवानपीदं परवानवैति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥ स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

परवान्=पराधीनः । भवानपि=त्वमपि सिंहः । इदम्=वक्ष्यमाणविषयम् । अवैति=जानाति । हि=यस्यात् कारणात् । तव=शिवानुचरस्य । देवदारौ=वृक्षविशेषरक्षाविधौ । महान्=अत्यर्थं । प्रयत्नः=रक्षोपायः । हि=ध्रुवम् । रक्ष्यम्=पालनीयं वस्तु । विनाश्य=विनाशं नीत्वा । स्वयम्= आत्मना । अक्षतेन=अव्रणेन । नियोक्तुः=प्रभोः । अग्रे=पुरः । स्थातुम् =स्थितिं कर्तुम् । नहि शक्यम्=नो युज्यते ॥ ५६ ॥

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ॥ एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥

चेत्=यदि । किमपि=कथमपि । तव=कुम्भोदरस्य । अहम्=दिलीपः । अहिंस्यः=अवध्यः । मतः=इष्टः अस्मि । तर्हि । मे=मम । यशःशरीरे= कीर्त्तिदेहे । दयालुः=कारुणिकः । भव=एधि । यतः मद्विधानाम्= मादृशानाम् विवेकिनाम् । एकान्तविध्वंसिषु=अवश्यविनाशिषु । भौतिकेषु=पंचभूतनिर्मितेषु । पिण्डेषु=देहेषु । खल्वनास्था=स्थितिर्न खल्वनपेक्षैव ॥ ५७ ॥

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ॥ तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

सम्यक् बन्धो यस्मात् तं सम्बन्धम्=प्रेमानुबंधमिति यावत् । आभाषणम्=आलापः । पूर्वम्=प्रथमं कारणम् यस्य तम् । आहुः=वदन्ति ।

सः=सम्बंधः । वनान्ते=अरण्यमध्ये । संगतयोः=मिलितयोः । नौ=आव-योः । वृत्तः=संजातः । तत्=तस्मात्कारणात् । भूतनाथानुग !=हेशिवानु-चर ! । त्वम्=सिंहः । सम्बन्धिनः=मित्रस्य । मे=मम । प्रणयम्=याच्ञाम् । विहन्तुम्=त्यक्तुम् नाशयितुं वा । नार्हसि=नो योग्योऽसि ॥ ५८ ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमु-
क्तबाहुः ॥ स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानय-
त्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

तथेति=तथास्त्विति । गाम्=वाचम् । उक्तवते=कथितवते । हरये=मृगेन्द्राय । सद्यः=तत्क्षणे । प्रतिष्टम्भात्=प्रतिबन्धात् । विमुक्तौ=त्यक्तौ । बाहू=भुजौ यस्य सः=दिलीपः । न्यस्तशस्त्रः=त्यक्तायुधः सन् । आमिषस्य=मांसस्य । पिण्डमिव=कवलमिव । स्वदेहम्=निजशरीरम् । उपानयत्=समर्पितवान् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनि-
पातमुग्रम् ॥ अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात
विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्क्षणे=तस्मिन् समये । उग्रम्=उत्कटम् । सिंहनिपातम्=हरिपतनम् । उत्पश्यतः=उदीक्षमाणस्य । अवाङ्मुखस्य=अधोमुखस्य । प्रजानाम्=लोकानाम् । पालयितुः=रक्षकस्य राज्ञो दिलीपस्य । उपरि=उपरिष्टात् । शिरसीति यावत् । विद्याधराणाम्=गन्धर्वाणाम् । हस्तमुक्ता=पाणिच्युता । पुष्पवृष्टिः=कुसुमवर्षणम् । पपात=ववर्षेत्यर्थः ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थित-
मुत्थितः सन् ॥ ददर्श राजा जननीमिव स्वां
गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

राजा=दिलीपः । हे वत्स !=हे पुत्र ! । उत्तिष्ठ=उद्गच्छ । इति=एवम् । अमृतायमानम्=पीयूषमिवाचरत् । उत्थितम्=उत्पन्नम् । वचः=प्रागुक्तं वचनम् ।

निशम्य=श्रुत्वा । उत्थितः सन्=उद्गतः सन् । अग्रतः= पुरः । स्वाम्=स्वकीयाम् । जननीमिव=मातरमिव । प्रस्रविणीम्=पयस्विनीम् । गाम्=धेनुम् । ददर्श=अवलोकयामास । सिंहम्=हरिं नो ददर्श ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो ! मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ॥ ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥ ६२ ॥

विस्मितम्=साश्चर्यम् । तम्=दिलीपम् । धेनुः=गौः नन्दिनी । उवाच=जगाद । हे साधो !=हे श्रेष्ठ ! । मया मायाम्=छलं । उद्भाव्य=विरच्य । परीक्षितोऽसि=विज्ञातोऽसि । ऋषिप्रभावात्=वसिष्ठप्रतापात् । मयि=ममोपरीत्यर्थः । अन्तकोऽपि=यमोऽपि । प्रहर्तुम्=प्रहारं कर्तुं मां हन्तुमित्यर्थः । न प्रभुः=नो समर्थः । अन्यहिंस्राः=इतरघातकाः । किमुत=न किमपीत्यर्थात् ॥ ६२ ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र ! वरं वृणीष्व ॥ न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

हे पुत्र !=हे वत्स ! । गुरौ=वसिष्ठे । भक्त्या=श्रद्धया । मयि=ममोपरि । अनुकम्पया च=करुणया च अहं । ते=तुभ्यम् । प्रीतास्मि=प्रसन्नास्मि । वरम्=अभिलषितम् । वृणीष्व=याचस्व । माम्=गाम् । केवलानाम्=एकेषाम् । पयसाम्=दुग्धानाम् । प्रसूतिम्=कारणम् । नावेहि=नो जानीहि । किन्तु प्रसन्नाम्=सानुकूलाम् । कामदुघाम्=वाञ्छितफलदात्रीम् । अवेहि=विद्धि ॥ ६३ ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ॥ वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

ततः=तदनन्तरम्। मानितार्थी=मानितः पूजितः स्वीकृतो वा अर्थोऽभिलाषा यस्य। स्वहस्तार्जितः=स्वपाणिलब्धः। वीरशब्दः=शूरशब्दः येन। सः=राजा दिलीपः। हस्तौ=करौ। समानीय=संयोज्य। वंशस्य=कुलस्य। कर्तारम्=प्रवर्तकम्। अनन्तकीर्तिम्=अनल्पयशसम्। तनयम्=पुत्रम्। सुदक्षिणायाम्=स्वभार्यायाम्। ययाचे=अर्थयांचक्रे॥ ६४॥

सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा॥ दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश॥ ६५॥

सा=प्रागुक्ता। पयस्विनी=गौः। सन्तानकामाय=अपत्याभिलाषिणे। राज्ञे=दिलीपाय। तथेति=एवमस्त्विति। कामम्=वरम्। प्रतिश्रुत्य=प्रतिज्ञाय कथयित्वा वा। हे पुत्र!=हे वत्स!। मदीयम्=मम। पयः=दुग्धम्। पत्रपुटे=पर्णनिर्मितपात्रे। दुग्ध्वा=निष्कास्य प्रपूर्य वा। उपभुङ्क्ष्व=पिब। तम्=राजानम्। इति=एवम्। आदिदेश=आज्ञापयामास॥ ६५॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः!॥ औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः॥ ६६॥

हेमातः!=हेजननि!। वत्सस्य=तवात्मजस्य। होमार्थविधेः=यज्ञानुष्ठानस्य च। शेषम्=अवशिष्टम्। तव=भवत्याः। ऊधसि भवम् औधस्यम्=दुग्धम्। (शरीरावयवाच्चेति यत्) रक्षितायाः=गोपितायाः सम्यक्पालितायाः इत्यर्थः। उर्व्याः=भूमेः। षष्ठांशमिव=षष्ठभागमिव। ऋषेः=वसिष्ठस्य। अनुज्ञाम्=आज्ञाम्। अधिगम्य=लब्ध्वा। उपभोक्तुम्=पातुम्। इच्छामि=वाञ्छामि॥ ६६॥

---

१ अत एव ज्ञापकात् 'रघुवंशम्' इति नामान्वर्थम्।

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ॥ तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रमश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थम्=उक्तप्रकारेण । क्षितीशेन=नृपेण । विज्ञापिता=प्रार्थिता । वसिष्ठस्य=ऋषेः । धेनुः=गौः । प्रीततरा=सातिशयं प्रसन्ना । बभूव=संजाता । तदन्विता=दिलीपसहिता । हैमवतात्=हिमवत्सम्बन्धिनः । कुक्षेः=गुहायाः । अश्रमेण=अप्रयासेन । आश्रमम्=तपोवनम् । प्रत्याययौ=प्रत्याजगाम च ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ॥ प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तमेव ॥ ६८ ॥

प्रसन्नेन्दुरिव=निर्मलचन्द्र इव मुखम्=आननम् । यस्य सः । नृपाणाम्=राज्ञाम् । गुरुः=शास्ता दिलीपः । प्रहर्षचिह्नैः=आह्लादलक्षणैः । अनुमितम्=ज्ञातम् तस्याः नान्दिन्याः । प्रसादम्=सुप्रसन्नतामानुकूल्यं वा । पुनरुक्तमेव=भूयः कथितमेव । वाचा=वाक्येन । गुरवे=वसिष्ठाय । निवेद्य=विज्ञाप्य । तदनु प्रियायै=सुदक्षिणायै । शशंस=कथयामास ॥ ६८ ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ॥ पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥

अनिन्दितात्मा=शुद्धान्तःकरणः । सत्सु=सज्जनेषु वत्सलः=कृपालुः । वसिष्ठेन=गुरुणा । कृताभ्यनुज्ञः=दत्ताज्ञः । सः=राजा । वत्सस्य=वत्सपीतस्य । हुतस्य=होमस्य । अवशिष्टम्=शेषम् । नान्दिन्याः=धेनोः । स्तन्यम्=दुग्धम् । शुभ्रम्=शुक्लवर्णं स्वच्छमित्यर्थः । मूर्त्तम्=साकारं । यश इव=कीर्त्तिमिव । अतितृष्णः=तृषार्त्तः सन् । पपौ=अपात् ॥ ६९ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं
प्रयुज्य ॥ तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्था-
पयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

वशी=जितेन्द्रियः । अतिशयेन वशीति वसिष्ठः । प्रातः=प्रभाते त्रयोविंशे दिने । यथोक्तस्य=प्रागुक्तस्य । व्रतस्य=गोसेवारूपनियमस्य । पारणा=व्रतान्तभोजनम् तस्यान्ते=समाप्तौ । प्रास्थानिकम्=यात्रासमयोचितम् । स्वस्त्ययनम्=स्वस्तिवाचनादि मांगलिककृत्यम् । प्रयुज्य=कृत्वा । तौ=उभौ । दम्पती=जायापती सुदक्षिणादिलीपावित्यर्थः । स्वाम्=निजां । राजधानींप्रति=राजावासं महानगरंप्रति । प्रस्थापयामास=प्रेषयाञ्चकार ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं
च ॥ धेनुं स वत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलो-
दग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

नृपः=दिलीपः । हुतम्=तर्पितम् । हुताशनम्=वह्निं । भर्त्तुः=वसिष्ठस्य । अनन्तरम्=पश्चात् । अरुन्धतीञ्च=वसिष्ठपत्नीं च । सवत्साम्=सपुत्राम् । धेनुञ्च=गां नंदिनीञ्च । प्रदक्षिणिकृत्य=प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च (२।१।१७) इत्यव्ययीभावः ततश्च्विः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं सम्पद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्येत्यर्थः । सद्भिः=शोभनैः । मङ्गलैः=प्रदक्षिणादिभिः उदग्रतरः=उन्नततरः प्रभावः=प्रतापः यस्य सः । प्रतस्थे=जगाम ॥ ७१ ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः
सहिष्णुः ॥ ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव
पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

धर्मपत्न्या=निजमाहिष्या सुदक्षिणया सहितः=युक्तः । सहिष्णुः=सहनशीलः । सः=दिलीपः । श्रोत्रयोः=कर्णयोः अभिरामः=आह्लादप्रदः ध्वनिः=श्रुतिर्यस्य तेन । अनुद्घातः=पाषाणादिप्रतिघातवर्जितः अतएव सुखयतीतिसुखस्तेन । रथेन=स्यन्दनेन । स्वेन=स्वकीयेन पूर्णेन=परिपूर्णेन । मनोरथेनेव=अभिलषितेनेव । मार्गम्=पन्थानम् । ययौ=वव्राज ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ॥ नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

अदर्शनेन=प्रवासनिमित्तेनानवलोकनेन । आहितौत्सुक्यम्=जनितदर्शनोत्कण्ठम् । प्रजार्थेन=सन्तानार्थेन गोसेवारूपानियमेन कर्शितम्=कृशीभूतम् दुर्बलमित्यर्थः अङ्गम्=शरीरम् यस्य तम् । नवोदयम्=अभिनवाभ्युदयम् । औषधीनां नाथमिव=चन्द्रमसमिव । तम्=राजानम् । प्रजाः=लोकाः । तृप्तिम्=सन्तोषम् । अनाप्नुवद्भिः=अगृध्नुभिः । नेत्रैः=नयनैः । पपुः=अपुः ॥ ७३ ॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ॥ भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पुरन्दरश्रीः=इन्द्रसदृशतेजाः । सः=दिलीपः । पौरैः=नागरिकैः । अभिनन्द्यमानः=स्तूयमानः । उत्पताकम्=उन्नतध्वजम् । पुरम्=नगरम् । प्रविश्य=गत्वा । भुजङ्गेन्द्रेण=फणीन्द्रेण समानसारे=तुल्यबले । भूजे=बाहौ । भूमेः=पृथिव्याः । धुरम्=रक्षणादिभारम् । भूयः=पुनः । आससञ्ज=स्थापितवान् ॥ ७४ ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः ।
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी ।
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथ=अनन्तरम् । द्यौः= आकाशम् । अत्रेः=तदाख्यऋषेः । नयनयोः=लोचनयोः समुत्थम्=उत्पन्नम् । ज्योतिरिव प्रकाशं=चन्द्रमिव । सुरसरित्=गंगा । वह्निना=अग्निना निष्ठ्यूतम्=परित्यक्तम् । ऐशम्=शिवसम्बन्धि । तेजः=स्कन्दरूपमिव । राज्ञी=सुदक्षिणा । नरपतेः=दिलीपस्य कुलभूत्यै=वंशवृद्धयै । गुरुभिः=महद्भिः । लोकपालानाम्=इन्द्रादीनाम् अनुभावैः=तेजोभिः । अभिनिविष्टम्=संपन्नम् । गर्भम्=भ्रूणम् । आधत्त=दधौ ॥ ७५ ॥

इति श्रीव्रजरत्नभट्टाचार्य्यकृतौ रघुवंशविवृतौ
द्वितीयः सर्गः समाप्तः ।

॥ अथ तृतीयः सर्गः ॥

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ॥ निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

अथ=गर्भधारणानन्तरम् । सुदक्षिणा=दिलीपपत्नी । भर्तुः=स्वामिनो दिलीपस्य । ईप्सितम्=अभिलषितम् । उपस्थितोदयम्=प्राप्ताभ्युदयम् । सखीजनानाम्=सहचारीणाम् उद्वीक्षणानाम्=दर्शनानाम् कौमुदीमुखम्=चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । इक्ष्वाकुकुलस्य=इक्ष्वाकुवंशस्य । सन्ततेः

---

१ गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसञ्ज्ञकम् । प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञितम् ॥

अविच्छेदस्य । निदानम्=आदिकारणम् । निदानं त्वादिकारणमित्यमरः । दौर्हृदलक्षणम्=गर्भचिह्नम् । दधौ=आधत्त ॥ १ ॥

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्र-पाण्डुना ॥ तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

शरीरस्य=देहस्य सादात्=कृशत्वात् । असमग्रभूषणा=अल्पाभरणा । सा=सुदक्षिणा । लोध्रेण=पुष्पेणेव पाण्डुना=श्वेतवर्णेन । मुखेन=आननेन । तनुप्रकाशेन=मन्दतेजसा । शशिना=विधुना । विचेयाः=मृग्याः तारकाः=नक्षत्राणि यस्या असौ । प्रभातकल्पा=ईषदूनप्रभाता । 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः'-इतिप्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । शर्वरी=रात्रिरिव । अलक्ष्यत=अदृश्यत ॥ २ ॥

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ॥ करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

क्षितीश्वरः=दिलीपः । तस्याः=सुदक्षिणायाः । आननम्=मुखम् । मृदा=मृत्तिकया सुरभि=सुरभिर्घ्राणतर्पणः इत्यमरः सुगन्धिमदित्यर्थः । रहसि=एकान्ते । उपाघ्राय=नासापुटाभ्यामास्वाद्य । शुचिव्यपाये=ग्रीष्मापगमे । पयोमुचाम्=मेघानाम् । पृषतैः=सीकरैः । सिक्तम्=उक्षितम् । वनराज्याः=अरण्यपङ्क्तेः पल्वलम्=अल्पसरोवरम् । करीव=हस्तीव । तृप्तिम्=सन्तोषम् (अनिच्छां वा) नाययौ=नो प्राप ॥ ३ ॥

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्त-रथो हि तत्सुतः ॥ अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥

हि=यस्मात् कारणात् । दिगन्तविश्रान्तरथः=चक्रवर्ती । तत्सुतः=सुदक्षिणापुत्रः । मरुत्वान्=इन्द्रः । दिवम्=स्वर्गमिव । भुवम्=भूमिम् । भोक्ष्यते=अनुभविष्यति ' भुजोऽनवने इत्यात्मनेपदम् । अतः=अस्मात् कारणात् । प्रथमम्=पूर्वम् । सा=सुदक्षिणा । अन्यरसान्=तदितरयोग्यवस्तूनि । विलङ्घ्य=त्यक्त्वा । तथाविधे=भूविकारे मृद्रूपे । अभिलाषे=मनोरथे । मनः=चित्तम् । बबन्ध=विदधौ ॥ ४ ॥

न मे ह्रिया शंसति किंचिदीप्सितं स्पृहावती
वस्तुषु केषु मागधी ॥ इति स्म पृच्छत्यनुवेल-
मादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

उत्तरकोसलेश्वरः=उत्तरकोसलाधिपतिर्दिलीपः । मगधस्य राज्ञोऽपत्यं कन्या मागधी=सुदक्षिणा । ह्रिया=लज्जया । किञ्चित्=किमपि । ईप्सितम्=अभिलषितं इष्टं वा । मे=मह्यम् । न शंसति=न कथयति । केषु वस्तुषु=केषु पदार्थेषु । स्पृहावती=सकामा । इति=अनेन प्रकारेण । अनुवेलम्=प्रतिक्षणम् । आदृतः=आदृतवान् । (कर्त्तरि क्तः) (आदृतौ सादरार्चितौ इत्यमरः) प्रियायाः=सुदक्षिणायाः । सखीः=सहचरीः । पृच्छति स्म=पप्रच्छ ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदप-
श्यदाहृतम् ॥ न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेर-
भूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

सा=सुदक्षिणा । दोहदस्य=गर्भस्य । दुःखशीलताम्=कष्टस्वभावताम् । उपेत्य=प्राप्य । यदेव=यद्वस्तु । वव्रे=आचकाङ्क्ष । तद्वस्तु भर्त्रा आहृतम्=आनीतम् । अपश्यत्=अवलोकयामास । हि=यस्मात्कारणात् । अधिज्यधन्वनः=आरोपितकोदण्डस्य । अस्य भूपतेः=एतस्य क्षितीशस्य । इष्टम्=अभिलषितं वस्तु । त्रिदिवेऽपि=स्वर्गेऽपि । अनासाद्यम्=अप्राप्यम् । नाभूत्=नासीत् ॥ ६ ॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ॥ पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

सा=सुदक्षिणा । क्रमेण=क्रमशः । दोहदव्यथाम्=गर्भपीडाम् । निस्तीर्य=अतीत्य । प्रचीयमानावयवा=पुष्यमाणाङ्गा । पुराणपत्राणाम् । प्राचीनदलानाम् अपगमात्=नाशात् । अनन्तरम्=पश्चात् । सन्नद्धाः=संजाताः । मनोज्ञपल्लवाः=नव्यपत्राणि यस्या असौ । लतेव=वल्लीव । रराज=शुशुभे ॥ ७ ॥

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ॥ तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

दिनेषु=गर्भदिवसेषु । गच्छत्सु=व्रजत्सु सत्सु । नितान्तपीवरम्=अतीवपुष्टम् । आसमन्तान्नीले=श्यामवर्णे । मुखे=चूचुके यस्य तत् । तदीयम्=सुदक्षिणासम्बन्धि । स्तनद्वयम्=कुचयुग्मम् । भ्रमरैः=द्विरेफैः । अभिलीनयोः=व्याप्तयोः । सुजातयोः=शोभनयोः । पङ्कजकोशयोः=कमलकोरकयोः । श्रियम्=शोभाम् । तिरश्चकार=अनादरमकरोत् ॥ ८ ॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ॥ नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥

नृपः=दिलीपः । निधानम्=निधिः । गर्भे=अन्तर्यस्यास्तां । सागराम्बराम्=समुद्रान्तामित्यर्थः । भूमिमिव । अभ्यन्तरे=मध्ये । लीनः=व्याप्तः । पावकः=अग्निर्यस्यास्ताम् । शमीमिव=वृक्षविशेषमिव । अन्तःसलिलाम्=मध्यप्रविष्टजलाम् । सरस्वतीम्=तन्नामिकाम् नदीमिव=पयस्विनीमिव । ससत्त्वाम्=सजीवगर्भाम् । महिषीम्=राज्ञीम् । अमन्यत=मेने ॥ ९ ॥

प्रियानुरागस्य मनः समुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिग-
न्तसम्पदाम् ॥ यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥

धीरः=धैर्यवान् । सः=राजा । प्रियाया वल्लभाया सुदक्षिणाया इत्यर्थः । अनुरागस्य स्नेहस्य । मनःसमुन्नतेः=चित्तौदार्यस्य । भुजेन=बाहुबलेन । अर्जितानाम्=लब्धानाम् । दिगन्तेषु=दिशावसानेषु । संपदाम्=श्रियाम् । धृतेश्च=सन्तोषस्य च । सदृशीः=तुल्याः । पुंसवनादिकाः=पुंसवनप्रभृतीः । क्रियाः=संस्कारान् । यथाक्रमम्=क्रमशः । व्यधत्त=अकरोत् ॥ १० ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहा-
गतः ॥ तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारि-
प्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

गृहागतः=निलयसमायातः । नृपः=दिलीपः । सुरेन्द्राणाम्=इन्द्रादिलोकपालानाम् । मात्राभिः=अंशैः । आश्रितस्य=युक्तस्य । गर्भस्य=दोहदस्य । गौरवात्=गुरुत्वात् । प्रयत्नेन=प्रयासेन । मुक्तम्=त्यक्तम् आसनम्=पीठम् यया तया । उपचारस्य=सत्कारस्य । अञ्जलौ=अञ्जलिकरणे । खिन्नहस्तया=व्यापृतकरया । पारिप्लवनेत्रया=चंचलाक्ष्या । (चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे इत्यमरः) तया=पत्न्या । ननन्द=जहर्ष ॥ ११ ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथगर्भभर्म-
णि ॥ पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श
काले दिवमभ्रितामिव ॥ १२ ॥

अथ=इत्यनन्तरम् । कुमारभृत्यायाम्=बालचिकित्सायाम् । कुशलैः=निपुणैः । आप्तैः=विश्वस्तैः । भिषग्भिः=वैद्यैः । गर्भभर्मणि=गर्भपोषणकर्मणि । अनुष्ठिते=कृते सति । काले समये=दशमे मासीत्यर्थः । प्रतीतः प्रहृष्टस्सन् पतिः भर्त्ता दिलीपः । प्रसवोन्मुखीम्=आसन्नप्रसवाम् । प्रियाम्=भार्याम् । अभ्रिताम्=सघनाम् । दिवम्=द्यामिव । ददर्श=अदर्शत् ॥ १२ ॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ॥ असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

ततः=तदनन्तरम् । शच्याः=इन्द्राण्याः समा=सदृशा सुदक्षिणेत्यर्थः । समये काले=दशमे मासे इत्यर्थः । उच्चसंश्रयैः=उच्चस्थानगतैः । असूर्यगैः सूर्यसंयोगरहितैः । अनस्तैरिति भावः । पञ्चभिः=पञ्चसङ्ख्याकैः । ग्रहैः=खचरैः । सूचिता=प्रदर्शिता । भाग्यसम्पत्=दैवसम्पत्तिर्यस्य तम् । पुत्रम्=सुतम् । त्रीणि साधनानि=उत्पादकानि यस्यास्तादृशी । शक्तिः=उत्साहः । अक्षयम्=नाशरहितम् । अर्थमिव=ऐश्वर्यमिव । असूत=जनयामास ॥ १३ ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ॥ बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

दिशः=काष्ठाः । प्रसेदुः=निर्मला बभूवुः । मरुतः=वायवः । सुखाः=अनुकूलाः । ववुः=वान्ति स्म । अग्निः=दहनः । प्रदक्षिणार्चिः=अनकूलज्वालस्सन । हविः=हव्यम् । आददे=जग्राह । तत्क्षणम्=तस्मिन् समये । (‘ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ’—इति द्वितीया) । सर्वम्=आखिलम् । शुभशंसि=कल्याणसूचकम् । बभूव=अभूत् । हि=यतः । तादृशाम्=रघुसदृशानाम् । भवः=उत्पत्तिः । लोकाभ्युदयाय=संसाराभिवृद्धयै जगद्धिताय वा भवति ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ॥ निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

अरिष्टे=सूतिकागृहे । (अरिष्टं सूतिकागृहमित्यमरः) । शय्याम्=तल्पम् । परितः=अभितः । (‘ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रति-

योगेषु दृश्यते '—इति द्वितीया) विसारिणा=व्यापेन । सुजन्मनः=शोभनोत्पत्तेः । तस्य=बालकस्य । निजेन=स्वकीयेन । तेजसा=प्रकाशेन । निशीथदीपाः=रात्रिप्रदीपाः आलोका वा । सहसा=द्रागेव । हतत्विषः=मन्दप्रकाशाः । आलेख्यसमर्पिताः=चित्रगता इव । बभूवुः=अभवन् ॥ १५ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ॥ अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥

भूपतेः=दिलीपस्य । अमृतसंमिताक्षरम्=सुधातुल्यवर्णम् । कुमारजन्म=तनयप्रसूतिम् । शंसते=वदते । शुद्धान्तचराय=अन्तःपुरचारिणे । जनाय=सेवकपुरुषाय । शशिप्रभम्=उज्ज्वलम् । छत्रम्=आतपत्रम् । उभे=द्वे चामरे च=बालव्यजने च । त्रयमेव=एतत् त्रयात्मकमेव । अदेयम्=दानवर्जितं । आसीत्=अभूत् " पुत्रः संजातः " इत्यमृतायमानं वच उक्तवते सेवकाय छत्रचामरात्मकं राजचिह्नं विहाय किमप्यदेयं नाभूदितिभावः ॥ १६ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ॥ महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

निवाते=पवनरहितस्थाने । यत् पद्मम्=कमलम् । तद्वत् । स्तिमितेन=निश्चलेन । चक्षुषा=नेत्रेण । कान्तम्=मनोहारि । सुताननम्=पुत्रमुखम् । पिबतः=सतृष्णं पश्यतः । नृपस्य राज्ञो दिलीपस्य । गुरुः=महान् । प्रहर्षः=आनन्दविशेषः । इन्दुदर्शनात्=चन्द्रावलोकनात् । महोदधेः=समुद्रस्य । पूर इव=जलौघ इव । आत्मनि=हृदये । न प्रबभूव=स्थातुं न शशाक ॥ १७ ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ॥ दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥

स दिलीपसूनुः=असौ दिलीपपुत्रः । तपस्विना=तापसेन । पुराधसा=पुरोहितेन वसिष्ठेन । तपोवनात्=तापसस्थानात् । एत्य=आगत्य । अखिले=सम्पूर्णे । जातकर्मणि=जातस्य तनयस्य क्रियमाणविधिविशेषे जातसंस्कारे वा । कृते=विहिते सति । प्रयुक्तः=विहितः । संस्कारः=तीक्ष्णीकरणादिर्यस्य सः । आकरोद्भवः=खनिप्रभवः । मणिरिव रत्नमिव =वैदूर्यादि मणिविशेष इव । अधिकम्=अत्यन्तम् । बभौ=शुशुभे ॥१८॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह
वारयोषिताम् ॥ न केवलं सद्मनि मागधीपतेः
पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९ ॥

सुखः=अनुकूलः हर्षजनक इत्यर्थः । श्रवः=श्रवणं येषां ते । मङ्गलतूर्यनिस्वनाः=मङ्गलवाद्यध्वनयः । वारयोषिताम्=वेश्यानाम् । (वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा इत्यमरः) । प्रमोदनृत्यैः=हर्षनर्त्तनैस्सह । मागधीपतेः=सुदक्षिणास्वामिनो दिलीपस्य । सद्मनि=गृहे । केवलम्=एकम् । न व्यजृम्भन्त=नो नेदुः । किन्तु दिवौकसाम्=देवानामपि पथि=आकाशेऽपि व्यजृम्भन्त ॥ १९ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुत-
जन्महर्षितः ॥ ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं
तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

रक्षितुः=गोप्तुः सम्यक् पालनशीलस्य वा । तस्य=दिलीपस्य । संयतः=बद्धः कारागृहनिबद्ध इति वा । न बभूव=नो अभूत् । यम्=बद्धम् । सुतजन्मना=पुत्राविर्भावेन । हर्षितः=सानन्दः सन् । विसर्जयेत्=विमोचयेत् । किन्तु स राजा । तदा=पुत्रजन्मसमये । पितॄणाम्=पूर्वपुरुषाणाम् । ऋणाभिधानात्=ऋणनाम्नः बन्धनात् । संयमनात् केवलम्=एकाकी । यथा तथा । स्वयम्=आत्मना । मुमुचे=मुक्तवान् ॥ २० ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ॥ अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

अर्थविद्=शब्दार्थज्ञः । पार्थिवः=दिलीपः । अयम्=एषः । अर्भकः=शिशुः । श्रुतस्य=शास्त्रस्य । अन्तम्=पारम् । यायात्=गच्छेत् । 'शकिलिङ् च' इति शक्यर्थे लिङ् । तथा=तेन प्रकारेण । युधि=संग्रामे । परेषाम्=शत्रूणाम् । अन्तम्=पारं च । यायात्=यातुं शक्नुयात् । इति=हेतोः । धातोः=गत्यर्थस्य । लघिधातोर्गमनार्थम्=गमनरूपमर्थम् । अवेक्ष्य=आलोच्य । आत्मसम्भवम्=स्वकीयतनयम् । नाम्ना रघुम्=रघुनामानम् । चकार=अकरोत् ॥ २१ ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ॥ पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

सः=रघुः । समग्रसम्पदः=पूर्णसंपत्तेः । पितुः=जनकस्य दिलीपस्य । प्रयत्नात्=उपायात् । शुभैः=मनोहरैः । शरीरावयवैः=करचरणादिदेहांगैः । हरिदश्वदीधितेः=सूर्यकिरणस्य । अनुप्रवेशात्=अन्तर्गमनात् । बालचन्द्रमाः=प्रतिपच्छशीव । दिने दिने=प्रतिदिवसम् । (नित्यवीप्सयोः इति द्वित्वम्) वृद्धिम्=शरीरोपचयम् । पुपोष=पुष्टवान् ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ॥ तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

उमावृषाङ्कौ=पार्वतीपरमेश्वरौ । शरजन्मना=कार्त्तिकेयेन । यथा=येन प्रकारेण । ननन्दतुः=जहृषतुः । शचीपुरन्दरौ=इन्द्राणीमघवानौ । जयन्तेन=जयन्तनाम्ना । यथा=येन प्रकारेण । ननन्दतुः=तथा=तेन प्र-

कारेण । तत्समौ=ताभ्याम् उमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरन्दराभ्याम् । समौ= तुल्यौ । सा मागधी=सुदक्षिणा । नृपश्च=दिलीपश्च । तत्सदृशेन=ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां तुल्येन । सुतेन=पुत्रेण । ननन्दतुः=आनन्दं प्रापतुः ॥ २३ ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ॥ विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव=चक्रवाकयोरिव । 'पुमान्स्त्रिया इत्येकशेषः' । तयोः= दम्पत्योः । भावबन्धनम्=हृदयग्राहि । परस्पराश्रयम्=अन्योन्यविषयम् । यत्प्रेम=यः स्नेहः । बभूव=अभवत् । तत्प्रेम । एकेन=केवलेन । सुतेन= तनयेन । विभक्तमपि=विहितविभागमपि । परस्परस्य=अन्योन्यस्य । उपरि=विषये । पर्यचीयत=ववृधे ॥ २४ ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ॥ अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

सोऽर्भकः=असौ शिशुः । (पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ' इत्यमरः) धात्र्या=उपमात्रा । प्रथमम्=पूर्वम् । उदितम्= उपदिष्टम् उच्चरितं वा । वचः=वाक्यम् । उवाच=बभाषे । तदीयाम्= धात्रीसम्बन्धिनीम् । अङ्गुलीम्=हस्तावयवम् । अवलम्ब्य=गृहीत्वा । ययौ=जगाम । प्रणिपातस्य=नत्याः । शिक्षया=उपदेशेन । नम्रः=विनयान्वितः । अभूच्च=आसीच्च । तेन=इत्युक्तप्रकारेण । पितुः जनकस्य । मुदम्=हर्षम् । ततान=वर्धयामास ॥ २५ ॥

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ॥ उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

शरीरयोगजैः=देहसंपर्कोत्पन्नैः । सुखैः=हर्षैः । त्वचि=त्वागिन्द्रिये शरीरचर्मणीत्यर्थः । अमृतम्=सुधाम् । निषिञ्चन्तम्=तर्पन्तमिव । तम्=रघुम् । अङ्कम्=उत्सङ्गम् । आरोप्य=संस्थाप्य । उपान्तयोः=नेत्रप्रान्तयोः । सम्मीलितलोचनः=हर्षातिशयात् सम्मिषितनेत्रान्तः सन् । नृपः=दिलीपः । चिरात्=चिरस्य दीर्घकालाद्वा । सुतस्पर्शरसज्ञताम्=पुत्रालिङ्गनस्वादुताम् । ययौ=प्राप ॥ २६ ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ॥ स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

स्थितेः=मर्यादायाः । अभेत्ता=पालकः । परार्ध्यजन्मना=उत्कृष्टजनुषा । अनेन=रघुणा । अन्वयम्=वंशम् । प्रजानाम्=लोकानाम् । पतिः=ब्रह्मा । गुणेषु=सत्त्वादिषु । अग्रेण=मुख्येन श्रेष्ठेन वा । स्वस्य=आत्मनः । मूर्तिभेदेन=अवतारविशेषेण विष्णुना । आत्मनः=स्वस्य । सर्गम्=सृष्टिमिव । स्थितिमन्तम्=प्रतिष्ठावन्तम् । अमंस्त=मेने ॥ २७ ॥ मन्यते स्म

सवृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ॥ लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

चलकाकपक्षकैः=चञ्चलशिखण्डकैः । सवयोभिः=समानवयस्कैः । अमात्यपुत्रैः=मंत्रिसुतैः । अन्वितः=युक्तः । वृत्तचूलः संजातचूडाकर्मा सः=रघुः । लिपेः=अक्षरविन्यासस्य । यथावद्ग्रहणेन=सम्यग्ग्रहणेन बोधेन वा । वाङ्मयम्=शब्दमात्रम् । नदीमुखेन=सरिद्द्वारेण । समुद्रम्=सागरमिव । आविशत्=प्रविवेश ॥ २८ ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ॥ अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

अथ=इत्यनन्तरम् । विधिवत्=यथाशास्त्रं यथाविधि वा । उपनीतम्=कृतोपनयनसंस्कारं जातवेदारम्भवृत्तं वा । गुरुप्रियम्=शिक्षकप्रीतिपात्रम्। एनम्=रघुम् । विपश्चितः=विद्वांसः । गुरवः=उपदेष्टारः । विनिन्युः=शिक्षितवन्तः । ते=गुरवः । अत्र=अस्मिन् रघौ । अवन्ध्ययत्नाः=सफलप्रयासाश्च । बभूवुः=अभूवन् । हि=यस्मात् कारणात् । वस्तुनि=सत्पात्रे । उपहिता=प्रयुक्ता । क्रिया=शिक्षा । प्रसीदति=सफलीभवति ॥ २९ ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुर्णवोपमाः ॥ ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

उदारधीः=विमलमतिः । सः=रघुः । धियः=बुद्धेः । समग्रैः=सकलैः । गुणैः=शुश्रूषादिभिः । चत्वारः सागराः उपमा=सादृश्यं यासान्तथोक्ताः । चतस्रः=चतुःसङ्ख्याकाः । विद्याः=आन्वीक्षिक्यादीः[1] । हरिताम्=दिशाम् । ईश्वरः=स्वामी सूर्यः । पवनवत्=वायुवत् । अतिपातिभिः=शीघ्रगामिभिः । हरिद्भिः=स्वकीयाश्वैः । दिश इव=हरित इव । क्रमात्=अनुक्रमम् । ततार=पारं जगाम ॥ ३० ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ॥ न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

सः=रघुः । मेध्याम्=पवित्राम् । रौरवीम्=रुरुमृगसम्बन्धिनीम् । त्वचम्=चर्म । परिधाय=आच्छाद्य । मन्त्रवत्=समन्त्रकम् । अस्त्रम्=आग्नेयादिकमस्त्रविद्यामित्यर्थः । पितुः=जनकादेव । 'आख्यातोपयोगे' -इत्यपादानत्वम् । अपादाने पञ्चमी । अशिक्षत=अभ्यस्तवान् । तद्गुरुः=तत्पिता । एकः=अद्वितीयः । केवलं पार्थिवः=नृपमात्रः । ना-

---

१ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थातहतवः ॥

भूत्=न बभूव । किन्तु क्षितौ=भुवि जगतीत्यर्थः । सः=दिलीपः । एकः= अद्वितीयः । धनुर्धरोऽपि=कोदण्डधार्यपि । अभूत्=आसीत् ॥ ३१ ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ॥ रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

रघुः=स दिलीपतनयः । क्रमात्=क्रमशः । यौवनेन=तारुण्येन । भिन्न- शैशवः=विगतबालभावः सन् । महोक्षताम्=महावृषभताम् । स्पृशन्= गृह्णन् गच्छन् वा । वत्सतरः=अप्राप्तदमनकालः क्षुद्रवत्स इव । द्विपे- न्द्रभावम्=महागजेन्द्रत्वम् । श्रयन्=स्वीकुर्वन् । कलभः=हस्तिशावक इव । गाम्भीर्येण=अचापलेन । मनोहरम्=मनोज्ञम् । वपुः=शरीरम् । पुपोष= पुष्टं चकार ॥ ३२ ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरव- र्तयद्गुरुः ॥ नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं त- मोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

अथ=अनन्तरम् । गुरुः=पिता । अस्य=शिशोः । गोदानविधेः= केशान्तसंस्कारस्य । अनन्तरम्=पश्चात् । विवाहदीक्षाम्=परिणय- क्रियाम् दारपरिग्रहविधिं वा । निरवर्त्तयत्=सम्पन्नं चकार । नरेन्द्र- कन्याः=राजेन्द्रसुताः । तम्=रघुम् । दक्षसुताः=रोहिण्यादिनक्षत्राणि । तमोनुदम्=चन्द्रमसमिव । सत्पतिम्=सद्भर्तारम् । अवाप्य=लब्ध्वा । आबभुः=शुशुभिरे ॥ ३३ ॥

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्ध- कन्धरः ॥ वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

युवा=तरुणः । युगवत् रथांगवत् व्यायतौ=दीर्घौ विस्तृतौ वा । बाहू= भुजौ यस्य सः । अंसलः=बलवान् । (बलवान् मांसलोंऽसल इत्यमरः)

कपाटवक्षाः=महोरस्कः । परिणद्धकन्धरः=पुष्टग्रीवः । रघुः=दिलीपसूनुः । वपुषः=देहस्य । प्रकर्षात्=आधिक्यात् स्थौल्यात् । गुरुम्=पितरम् । अजयत्=अतिक्रान्तवान् । तथापि विनयात्=नम्रतया । नीचैः=अल्पकः । अदृश्यत=दृश्यते स्म ॥ ३४ ॥

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ॥ निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

ततः=तदनन्तरम् । आत्मना=स्वेन । चिरम्=चिरात् दीर्घकालाद्वा । धृतां=गृहीतां । नितान्तगुर्वीम्=अतिभारवतीम् । 'वोतो गुणवचनादिति ङीष्'। प्रजानाम्=लोकानाम् । धुरम्=पालनरूपभारम् । लघयिष्यता=लघु करिष्यता । (तत् करोति तदाचष्टे) इति लघुशब्दण्णिच् । 'लृटः सद्वेति' शतृप्रत्ययः । नृपेण=दिलीपेन । असौ=रघुः । निसर्गेण=स्वभावेन । संस्कारेण=शास्त्राभ्यासजनितवासनया च । विनीतः=नम्रः । इति=हेतोः । युवराज इति शब्दं भजति युवराजशब्दभाक् । 'भजोण्विः'=इति ण्विप्रत्ययः । चक्रे=विहितः ॥ ३५ ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ॥ अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

गुणान्=दयादाक्षिण्यादीन् । सौरभ्यादींश्चाभिलषति=कामयते इति गुणाभिलाषिणी । श्रीः=राजलक्ष्मीः पद्मशोभा च । नरेन्द्रः=दिलीप एव । मूलायतनम्=मुख्यस्थानम् । तस्मात् अनन्तरम्=पश्चात् स्थितं । युवराजसंज्ञितम्=युवराजसंज्ञावन्तम् 'तदस्य सञ्जातन्तारकादिभ्य इतजितीतच्-प्रत्ययः । तदास्पदम्=रघुस्थानम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । कमलात्=चिरोत्पन्नात् पूर्वाश्रितकमलात् । नवावतारम्=अभिनवोत्पन्नम् । उत्पलम्=कमलमिव । अंशेन=अवयवेन । अगच्छत्=इयाय ॥ ३६ ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ॥ बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

सारथिना=रथादिवाहनप्रेरकेण सहायभूतेनेत्यर्थः । वायुना=पवनेन । विभावसुः=अग्निरिव । घनव्यपायेन=शरत्समयेन । गभास्तिमान्=सविता इव । कटप्रभेदेन=मदोदयेन । करीव=गज इव । पार्थिवः=दिलीपः । तेन=रघुणा । अतितराम्=अत्यन्तम् । सुदुःसहः=सोढुमनर्हः । बभूव=अभूत् ॥ ३७ ॥

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ॥ अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

शतक्रतूपमः=इन्द्रसमः । सः=दिलीपः । राजसुतैः=नृपतनयैः । अनुद्रुतम्=अनुगतम् सहितमित्यर्थः । धनुर्धरम्=कोदंडधारिणम् । तम्=रघुम् । होमतुरङ्गस्य=यज्ञीयाश्वस्य । रक्षणे=गोपायकर्माणि । नियुज्य=अधिष्ठाप्य । एकेन=क्रतुना । अपूर्णम्=हीनम् । क्रतूनाम्=यज्ञानाम् अश्वमेधानामित्यर्थः । शतम्=शतसङ्ख्याकम् । अपविघ्नम्=अश्वचौर्यरूपान्तरायम् यद्वा निरन्तरायम् । आप=लेभे ॥ ३८ ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ॥ धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

ततः परम्=तदनन्तरम् । यज्वना=विधिनेष्टवता । तेन=दिलीपेन । पुनः=भूयोऽपि । मखाय=यज्ञाय । 'क्रियार्थोपपदस्य'–इत्यादिना चतुर्थी । क्रतुं कर्तुमित्यर्थः उत्सृष्टम्=मुक्तम् । अनर्गलम्=बन्धनरहितम् । तुरङ्गम्=अश्वम् । धनुर्भृताम्=आयुधवतामित्यर्थः । रक्षिणाम्=रक्षकाणाम् । अग्रत एव=पुरस्तादेव । शक्रः=इन्द्रः । गूढविग्रहः=गुप्तदेहः सन् । जहार किल=चोरयामास खलु ॥ ३९ ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ॥ वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुत-प्रभावा ददृशेऽथ नंदिनी ॥ ४० ॥

विषादेन=पश्चात्तापरूपेण=मनसो विकारेण । लुप्ता=नष्टा । प्रतिपत्तिः=कर्त्तव्यविचारो यस्य । तथोक्तम् कुमारस्य=राजपुत्रस्य रघोः बलं=सैन्यं । तत् विस्मितं=साश्चर्यं यथा स्यात्तथा आकस्मिकाश्वनाशाच्चौरानवलोक-नाच्चेति भावः क्रियाविशेषणमेतत् । स्थितम्=तस्थौ । अथ=अनन्तरम् । श्रुतप्रभावा=प्रसिद्धप्रतापा । यदृच्छया=स्वेच्छया । आगता=प्राप्ता । नन्दिनी=वसिष्ठधेनुः वसिष्ठगौः । सपदि तत्कालमेव । ददृशे=दृष्टा सैन्ये-नेति शेषः ॥ ४० ॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुर-स्कृतः सताम् ॥ अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभू-व भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

सताम्=सज्जनानाम् भद्रव्यक्तीनामितिभावः । पुरस्कृतः=अग्रे कृतः मतो वा । दिलीपस्य नन्दनः=सूनुः रघुः । पुण्येन=मेध्येन । तस्याः=नन्दिन्याः । अङ्गम्=यच्छरीरम् । तस्य निस्यन्दः=द्रवः । स एव जलम् तेन=प्रस्वेदेन । लोचने=चक्षुषी । प्रमृज्य=शोधायित्वा । अतीन्द्रिये-षु=इन्द्रियाऽगम्येषु चक्षुर्विषयातिक्रान्तेष्विति भावः । भावेष्वपि=वस्तु-ष्वपि । उपपन्नदर्शनः=प्राप्तावलोकनशक्तिः । बभूव=संजातः ॥ ४१ ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसं-भवः ॥ पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तम-श्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

नरदेवसम्भवः=मनुष्येश्वरांगजः । सः=रघुः । पुनः पुनः=मुहु-र्मुहुः । सूतेन=सारथिना । निषिद्धचापलम्=निवारितचाञ्चल्यम् । रथस्य=स्यन्दनस्य । रश्मिभिः=प्रग्रहैः । संयतम्=बद्धम् । अश्वम्=

हयम् । हरन्तम्=चोरयन्तम् । पर्वतपक्षाणाम्=गिरिपतत्राणाम् । शातनम्=छेदकम् । देवम्=इन्द्रम् । पूर्वतः=पूर्वस्यां दिशि । ददर्श=अवलोकयामास ॥ ४२ ॥

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ॥ अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

रघुः=दिलीपात्मजः । तम्=अश्वचोरकं । अनिमेषवृत्तिभिः=निमेषव्यापाररहितैः । अक्ष्णाम्=नेत्राणाम् । शतैः=शतसंख्याकैः । हरिद्भिः=कपिलवर्णैः । वाजिभिः=हयैश्च । हरिम्=इन्द्रम् । विदित्वा=परिज्ञाय । एनम्=इन्द्रम् । गगनस्पृशा=आकाशगामिना तारेणेत्यर्थः । धीरेण=गम्भीरेण । स्वरेण=ध्वनिना । निवर्त्तयन्निव=परावर्त्तयन्निव । अवोचद्=अभाणत ॥ ४३ ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र ! सदा निगद्यसे ॥ अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४४ ॥

हे देवेन्द्र !=हे सुरराज ! । मनीषिभिः=विद्वद्भिः । त्वमेव=भवानेव । मखांशभाजाम्=यज्ञभागभुजाम् । प्रथमः=पूर्वः । सदा=सर्वदा । निगद्यसे=कथ्यसे । तथापि । अजस्रदीक्षायाम्=नित्यं यज्ञानुष्ठाने । प्रयतस्य=संलग्नस्य । मद्गुरोः=मत्पितुः । क्रियाविघाताय=यज्ञानुष्ठानविनाशाय । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्'–इति चतुर्थी । कथम्=किमर्थम् । प्रवर्त्तसे=सप्रयत्नोऽसि उद्यतोऽसि वा ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥ स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥

त्रिलोकनाथेन=त्रैलोक्यस्वामिना । दिव्यचक्षुषा=अतीन्द्रियज्ञानवता । त्वया=भवता । मखद्विषः=तज्ञशत्रवो विनाशका वा । ननु=खलु । सदा=सर्वदा । नियम्याः=दण्ड्याः । सः= असौ । त्वम्=भवान् । चेत्=यदि । धर्मचारिणाम्=सत्कर्मकारिणाम् । कर्मसु=यज्ञादिसदनुष्ठानेषु । स्वयम्=आत्मनैव । अन्तरायः= विघ्नस्वरूपः निरोधको वा । भवसि=संजायसे । तर्हि=तदा । विधिः=कर्मानुष्ठानम् । च्युतः=नष्टः स्यादेव ॥४५॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन् ! महाक्रतोरमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ॥ पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

हे मघवन् !=हे पुरन्दर ! । तत्=तस्मात् कारणात् । महाक्रतोः=उत्कृष्टयज्ञस्य अश्वमेधस्येत्यर्थः । अग्र्यम्=श्रेष्ठं प्राथमिकं वा । अङ्गम्=साधनम् । अमुम्=इमम् । तुरङ्गम्=वाजिनम् । प्रतिमोक्तुम्=त्यक्तुं प्रतिदातुं वा । अर्हसि=योग्योऽसि । ईश्वराः=समर्थाः । श्रुतेः=वेदस्य । पथः=मार्गस्य । दर्शयितारः=प्रदर्शकाः । (भवन्ति) मलीमसाम्=पापात्मनाम् । पद्धतिम्=पन्थानम् । नाददते=नो स्वीकुर्वते ॥ ४६ ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ॥ निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

इति=पूर्वोक्तप्रकारेण । रघुणा=तन्नाम्ना दिलीपात्मजेन । समीरितम्=कथितम् । प्रगल्भम्=धृष्टम् । वचः=वाक्यं । निशम्य=श्रुत्वा । दिवौकसाम्=देवानाम् । अधिपतिः=स्वामी देवेन्द्र इत्यर्थः । सविस्मयः=साश्चर्यः सन् । रथम्=स्यन्दनम् । निवर्त्तयामास=निवर्त्तनं चक्रे । उत्तरम्=प्रतिवाचं च । प्रतिवक्तुम्=कथयितुम् । प्रचक्रमे=सन्नद्धो बभूव ॥ ४७ ॥

यदात्थ राजन्यकुमार ! तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ॥ जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हे राजन्यकुमार! =हे क्षत्रियकुमार!। यद्=वचः। आत्थ=वदसि। तत्तथा=सत्यम्। किन्तु। यशोधनैः=कीर्त्तिद्रव्यैर्व्यक्तिभिः। परतः=शत्रुतः अन्यस्माद्वा। यशस्तु=कीर्तिस्तु। रक्ष्यम्=पालनीयमस्ति। भवद्गुरुः=त्वत् पिता। जगत्प्रकाशम्=लोकत्रिश्रुतमित्यर्थः। अशेषम्=सकलम्। मम=इन्द्रस्य। तद्यशः। इज्यया=यज्ञानुष्ठानेन। लङ्घयितुम्=तिरस्कर्त्तुम् उद्यतः=उद्युक्तोऽस्ति॥ ४८॥

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः॥ तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः॥ ४९॥

यथा=येन प्रकारेण। एकः=अनन्यः। हरिः=विष्णुः। पुरुषोत्तमः=नरश्रेष्ठः। पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमासः। पुरुषोत्तमनाम्ना प्रसिद्ध इत्यर्थः। यथा=येन प्रकारेण। त्र्यम्बकः=शिवः। महेश्वरः=महांश्चासौ ईश्वरः महेश्वरः। स्मृतः=महेश्वरशब्देन विश्रुतः। अपरः=अन्यो न। तथा=तेन प्रकारेण। मुनयः=मननशीलाः। माम्=इन्द्रम्। शतक्रतुम्=शतक्रतुनामानम् शतयज्ञकर्त्तारमित्यर्थः। विदुः=कथयन्तीत्यर्थः। नः=अस्माकम्। हरिहरेन्द्राणां चेत्यर्थः। एषः=पूर्वोक्तः। पुरुषोत्तममहेश्वरशतक्रतुरूपः शब्दः। द्वितीयगामी=अन्यवाचकः नहि॥ ४९॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः॥ अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः॥ ५०॥

अतः=कारणात्। त्वदीयस्य=भवतः। पितुः=जनकस्य। अयम्=शततमः। अश्वः=हयः। कपिलानुकारिणा=कपिलमुनितुल्येन। मया=इन्द्रेण। अपहारितः=चोरितः। तव=रघोः। अत्रास्मिन्विषये प्रयत्नेन=उपायेन उद्योगेनेत्यर्थः। अलम्=साध्यं नास्ति। सगरस्य=तन्नाम्नो नृपस्य। सन्ततेः=सन्तानस्य। पदव्याम्=मार्गे। पदम्=चरणम्। मा निधाः=नो निधेहि॥ ५०॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ॥ गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

ततः=इन्द्रवाक्यश्रवणानन्तरम् । तुरंगस्य=अश्वस्य । रक्षिता=गोप्ता पालको वा रघुः । प्रहस्य=हास्यं कृत्वा । अपभयः=निर्भीकः सन् । पुनः=भयः । पुरन्दरम्=सुरेश्वरम् । बभाषे=जगाद । भो=मघवन् ! यदि=चेत् । ते=तव । एषः=उक्तस्वरूपोऽयम् । सर्गः=निश्चयः । तर्हि शस्त्रं=आयुधम् । गृहाण=स्वीकुरु । खलु=निश्चयेन । भवान्=त्वम् । रघुम्=माम् । अनिर्जित्य=मम पराभवं विनेत्यर्थः । कृती=कृतकृत्यः । न भविष्यतीति भावः ॥ ५१ ॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ॥ अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुः प्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

सः=रघुः । उन्मुखः=ऊर्ध्वाननः सन् । मघवन्तम्=इन्द्रम् । एवम्=इत्थम् । उक्त्वा=कथयित्वा । शरासनम्=धनुः । सशरम्=सबाणम् । करिष्यमाणः=विधास्यमानः । आलीढेन=आलीढाभिधेयेन स्थानविशेषेण । विशेषशोभिना=अतिशयशोभायुक्तेन । वपुःप्रकर्षेण=शरीरोपचयेन । विडम्बितेश्वरः=अनुसृतपिनाकी सन् । अतिष्ठत्=तस्थौ ॥ ५२ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ॥ नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

रघोः=दिलीपसूनोः । अवष्टम्भमयेन=स्तम्भरूपेण । पत्रिणा=बाणेन । हृदि=उरसि । क्षतः=विद्धः आहत इत्यर्थः । अमर्षणः=सक्रोध इत्यर्थः । गोत्रभिद्=इन्द्रोऽपि । नवाम्बुदानाम्=नव्यमेघानाम् । अनी-

कस्य=समुदायस्य । मुहूर्तम्=क्षणं यावत् । लाञ्छने=चिह्नभूते । धनुषि=दिव्यचापे । अमोघम्=सफलम् । सायकम्=शरं । समधत्त=संहितवान् ॥ ५३ ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ॥ पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

भीमानाम्=भयङ्कराणाम् । असुराणाम्=राक्षसानाम् । शोणिते=रक्ते रुधिरपाने इत्यर्थः । उचितः=कृताभ्यासः । सः=इन्द्रमुक्तः । आशुगः=इषुः । दिलीपसूनोः=रघोः । बृहत्=आयतम् । भुजान्तरम्=हृदयम् । प्रविश्य=उपगम्य । अनास्वादितपूर्वम्=नव्यस्वादुयुक्तम् । मनुष्यशोणितम्=नररुधिरम् । कुतूहलेन=औत्सुक्येनेव । पपौ=पानं चकार ॥ ५४ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ॥ भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

कुमारस्य=स्वामिकार्तिकेयस्य । विक्रम इव=शौर्यातिशय इव । विक्रमः=देहजसामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । कुमारोऽपि=रघुरपि । सुरद्विपस्य=ऐरावतस्य । आस्फालनेन=ताडनेन । कर्कशाः=कठिनाः । अङ्गुलयः=करजावयवा यस्य तस्मिन् । शच्याः=इन्द्राण्याः । पत्रविशेषकैः=शृङ्गाररचनाविशिष्टैः । अङ्किते=चिह्नते । हरेः=इन्द्रस्य । भुजे=बाहौ । स्वनामाचिह्नम्=स्वाभिधेयाङ्कितम् । सायकम्=शरम् । निचखान=निखातवान् ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ॥ चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

अन्येन=द्वितीयेन । मयूरपत्रेण=नीलकण्ठपत्रवता । शरेण=सायकेन । शक्रस्य=इन्द्रस्य । महाशनिध्वजम्=महान्तमशनिरूपध्वजम् । जहार=चिच्छेद च । सः=शक्रः । सुरश्रियः=देवलक्ष्म्याः । प्रसह्य=बलात्कारेण । केशव्यपरोपणात्=केशकर्त्तनादिव । तस्मै=रघवे । भृशम्=अत्यर्थम् । चुकोप=चुक्रोध ॥ ५६ ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीम-
दर्शनैः ॥ बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखै-
रूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७ ॥

जयैषिणोः=अन्योन्यविजयाकाङ्क्षिणोः । तयोः=इन्द्ररघ्वोः । गरुत्मन्तः=पक्षवन्तः । ये आशीविषाः=सर्पाः । त इव भीमदर्शनाः=भयङ्करा ये तैः । अधोमुखैः=निम्नवदनैः इन्द्रप्रेरितैरिति यावत् । ऊर्ध्वमुखैः=ऊर्ध्वाननैः रघुप्रेरितैरिति भावः । पत्रिभिः=बाणैः । उपान्तस्थिताः=निकटस्थाः । सिद्धाः=देवयोनिविशेषाः । सैनिकाश्च=सेनासमवेताश्च यस्मिंस्तथोक्तम् । तुमुलम्=घोरम् । युद्धम्=रणम् । बभूव=संजातम् ॥ ५७ ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य
तेजसः ॥ शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वत-
श्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

वासवः=इन्द्रः । अतिप्रबन्धेन=अतिसातत्येन । प्रहिताभिः=प्रयुक्ताभिः । अस्त्रवृष्टिभिः=आयुधवर्षाभिः । दुष्प्रसहस्य=असह्यस्य । तेजसः=प्रतापस्य । आश्रयम्=आधारम् । तम्=रघुम् । अम्बुदः=पयोमुक् । अद्भिः=जलैः । स्वतश्च्युतम्=आत्मजातम् । वह्निमिव=अग्निमिव । निर्वापयितुम्=शमयितुम् । न शशाक=नो समर्थोऽभूत् ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधी-
रनादिनीम् ॥ रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिणा शरा-
सनज्यामलुनाद्बिडौजसः ॥ ५९ ॥

ततः=तदनन्तरम् । रघुः=दिलीपसूनुः । हरिचन्दनेन=इन्द्रप्रिय-मलयजेन चन्दनेन । अङ्किते=चिह्निते । प्रकोष्ठे=मणिबन्धे । प्रमथ्यमा-नार्णव इव=आलोड्यमानसमुद्र इव । धीरम्=गम्भीरम् । नदति=शब्दा-यते तथोक्ताम् । विडौजसः=इन्द्रस्य । शरासनज्याम्=धनुर्मौर्वीम् । शशां-कस्यार्धः=चन्द्रखण्ड इव । मुखं=फलं यस्य । तेन पत्रिणा=बाणेन । अलु-नात्=अकर्त्तयत् ॥ ५९ ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रब-लस्य विद्विषः ॥ महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुर-त्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

विवृद्धमत्सरः=प्रवृद्धमन्युः । सः=इन्द्रः । चापं=धनुः । उत्सृज्य=त्यक्त्वा । प्रबलस्य=बलवतः । विद्विषः=शत्रोः । प्रणाशनाय=वधाय । महीध्रा-णाम्=पर्वतानाम् । पक्षव्यपरोपणे=पक्षच्छेदे । उचितम्=यथार्थम् समर्थ-मिति यावत् । स्फुरत्=संचलत् । प्रभामण्डलम्=दीप्तिसमूहम् । अस्त्रम्=आयुधम् । आददे=जग्राह ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ॥ निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां स-होत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥ ६१ ॥

रघुः=दिलीपतनयः । तेन=वज्रेण । भृशम्=अतिशयम् । वक्षसि=हृदये । ताडितः=हतः सन् । सैनिकानाम्=बलवीराणाम् । अश्रुभिः=नेत्रजलैस्सह । भूमौ=भुवि । पपात=पतितवान् । निमेषमात्रात्=क्षणादेव । तद्व्यथाम्=प्रहरणजनितवेदनाम् । अवधूय=निस्तीर्य । सैनिकानाम्=सेनाभटानाम् । हर्षेण=आनन्देन । ये निःस्वनाः=उच्चनिर्घोषास्तैस्सह । उत्थितः=उत्थितवान् ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य

तस्थुषः ॥ तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

तथापि=वज्रपातेऽपि । शस्त्राणाम्=आयुधानाम् । व्यवहारेण=व्यापारेण निष्ठुरे=क्रूरे कठिने वा । विपक्षभावे=शात्रवे । चिरम्=बहुकालं यावत् । तस्थुषः=स्थितवतः । अस्य=रघोः । वीर्यातिशयेन=तेजोविशेषेण पराक्रमाधिक्येन वा । वृत्रहा=इन्द्रः । तुतोष=सन्तुष्टो बभूव । हि=यतः । सर्वत्र=शत्रुमित्रोदासीनेषु । पदम्=चरणः । गुणैः=शूरत्वादिभिः । निधीयते=स्थाप्यते आरोप्यते वा ॥ ६२ ॥

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ॥ अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥

सारवत्तया=दृढतया । अद्रिष्वपि=पर्वतेष्वपि । असङ्गम्=अप्रतिबन्धम् । मे=मम । आयुधम्=वज्रम् । त्वदन्येन=भवद्व्यातिरिक्तेन केनाप्यन्येनेत्यर्थः । न विसोढम्=नो सहनं कृतम् । अतः कारणात् माम्=इन्द्रम् । तुरङ्गमात्=वाजिनः । ऋते=विना । प्रीतम्=प्रसन्नम् । अवेहि=जानीहि । किमिच्छसि=त्वं किं वाञ्छसि । इति=इत्थम् । वासवः=इन्द्रः । स्फुटम्=स्पष्टम् । आह=जगाद ॥ ६३ ॥

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुंखद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ॥ नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

ततः=इति वाक्यश्रवणानन्तरं, इन्द्रसन्तोषानन्तरं वा । निषङ्गात्=तूणीरात् । असमग्रम्=असम्पूर्णम् । उद्धृतम्=आकृष्टम् । सुवर्णपुंखद्युतिभिः=हेमपत्रकान्तिभिः । रञ्जिताः=रागं नीताः । अंगुलयः=करजा येन तम् । इषुम्=शरम् । प्रतिसंहरन्=निवारयन् त्यजन्वा । प्रियंवदः=मधुरवाक् ।

नरेन्द्रसूनुः=नृपात्मजो रघुः। सुरेश्वरम्=इन्द्रम् । प्रत्यवदत्=प्रत्यवोचत् ॥ ६४ ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ! ततः समाप्ते
विधिनैव कर्मणि ॥ अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः
क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

हे प्रभो !=भो स्वामिन्! । यदि=चेत्। अश्वम्=तुरंगम् । अमोच्यम्=अत्याज्यम् । मन्यसे=स्वीकरोषि । ततः=तर्हि । अजस्रदीक्षायाम्=संततयागकर्माणि। प्रयतः=नियमस्थितः। स मद्गुरुः=मम जनकः। विधिनैव=यथोचितरीत्यैव । कर्मणि=यज्ञरूपे कर्मणि । समाप्ते=परिपूर्णे सति । क्रतोः=अश्वमेधयागस्य । अशेषेण=अखिलेन । फलेन=साध्यांशेन । युज्यताम्=युक्तः क्रियताम् ॥ ६५ ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशत-
या दुरासदः ॥ तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणो-
ति लोकेश ! तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

संदोगतः=यज्ञशालायामुपस्थितः । त्रिलोचनस्य=शिवस्य। एकांशतया=एकमूर्त्या । दुरासदः=दुष्प्रधर्षः । विशाम्पतिः=प्रजेश्वरः । यथा=येन प्रकारेण। इमम्=एतद्वर्त्तमानम्। वृत्तान्तम्=समाचारम्। तवैव=भवत एव । संदेशहराद्=वार्त्ताहरात् दूतमुखादित्यर्थः । शृणोति=जानातिचेति भावः। हे लोकेश !=हे इन्द्र !। तथा=तेन प्रकारेण। विधीयताम्=क्रियताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलि-
सारथिर्ययौ॥ नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुद-
क्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

---

१ अत्र च 'सदस्' कथनेन यज्ञशालीया सभा गृह्यते ॥

मातलिसारथिः=इन्द्रः । रघोः=दिलीपात्मजस्य । कामम्=मनोरथम् । तथेति=तथास्त्विति । प्रतिशुश्रुवान्=स्वीकुर्वन् । यथागतम्=देवलोकम् । ययौ=जगाम । सुदक्षिणासूनुः=रघुरपि । नातिप्रमनाः=अश्वनाशान्नातीव प्रसन्नः सन् । नृपस्य=दिलीपस्य । सदोगृहम्=सभासद्म प्रति । न्यवर्त्तत=ययौ ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासन-
हारिणा हरेः ॥ परामृषन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

हरेः=देवेन्द्रस्य । शासनहारिणा=दूतेन । प्रथमम्=प्रागेव । प्रबोधितः=विज्ञापितः विदितवृत्त इति भावः । प्रजेश्वरः=नराधिपो दिलीपः । हर्षजडेन=आनन्दशिथिलेन । पाणिना=हस्तेन । कुलिशव्रणाङ्कितम्=वज्रक्षताचिह्नितम् । तदीयम्=रघुसम्बन्धि । अङ्गम्=शरीरम् । परामृषन्=स्पृशन् । तम्=रघुम् । अभ्यनन्दत्=सन्तोषयामास ॥ ६८ ॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां मह-
नीयशासनः ॥ समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान
सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

महनीयशासनः=माननीयाज्ञः । क्षितीशः=भूपतिर्दिलीपः । इति=उक्तप्रकारेण । महाक्रतूनाम्=दीर्घयज्ञानाम् । नवाभिः=नवसङ्ख्याभिः । अधिकाम्=विशिष्टाम् । नवतिम्=नवतिसङ्ख्याम् । आयुषः क्षये=जीवनावसाने सति । दिवम्=स्वर्गम् । समारुरुक्षुः=आरोढुमिच्छुः । सोपानानाम्=आरोहणसाधनानाम् । परम्पराम्=श्रेणिमिव । ततान=विस्तारयामास रचितवानित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे ।
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ॥

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये।
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

अथ=एकोनशतयज्ञसमाप्त्यनन्तरम् । विषयेभ्यः=रूपरसादिसांसारिकविषयेभ्यः । व्यावृत्तः=प्रतिनिवृत्तो आत्मा=अन्तःकरणं यस्य सः=निवृत्तचेता इत्यर्थः । सः=दिलीपः । यथाविधि=यथाशास्त्रम् । यूने=तरुणाय । सूनवे=पुत्राय । नृपतिककुदम्=राजचिह्नम् । सितातपवारणम्=श्वेतच्छत्रम् । दत्वा=समर्प्य । तया=सुदक्षिणया । देव्या=महिष्या सह (देवी कृताभिषेकायामितरासु च भट्टिनीत्यमरः) । मुनिवनतरोः=आश्रमवृक्षस्य तपोवनशाखिनो वा । छायाम्=अनातपम् । शिश्रिये=आश्रितवान् । हि=यस्मात् कारणात् । गलितवयसाम्=वृद्धानाम् । इक्ष्वाकूणाम्=इक्ष्वाकुकुलजानाम् । इदम्=वानप्रस्थसंज्ञकं तृतीयाश्रमार्थं वनगमनम् । कुलव्रतम्=वंशनियमः अस्तीति शेषः ॥ ७० ॥

इति श्रीव्रजरत्नभट्टाचार्यकृतौ रघुवंशविवृतौ
तृतीयः सर्गः समाप्तः ।

॥ अथ चतुर्थः सर्गः ॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ॥
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥

सः=रघुः । गुरुणा=पित्रा । दत्तम्=अर्पितम् । राज्यम्=राजकार्य्यम् । प्रतिपद्य=लब्ध्वा । दिनान्ते=सन्ध्यासमये । सवित्रा=सूर्येण । निहितम्=स्थापितम् । तेजः=प्रतापः । हुताशन इव=अग्निरिव । अधिकम्=अत्यर्थम् । बभौ=शुशुभे ॥ १ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ॥
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपानन्तरम्=दिलीपपश्चात् । राज्ये=राजसिंहासने । प्रतिष्ठितम्=अवस्थितं प्रविष्टं वा । तम्=रघुम् । निशम्य=श्रुत्वा । पूर्वम्=दिलीपसमये । राज्ञाम्=अन्यदेशस्थानां प्रतिपक्षिनृपालानाम् । हृदये=मनसि । प्रधूमितः=सधूमः । अग्निः=वैरवह्निः । उत्थितः=प्रज्वलित इव ॥ २ ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ॥
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतध्वजस्य=इन्द्रध्वजस्येव[1] । तस्य=रघोः । नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः=नूतनाभ्युदयावलोकिन्यः । उन्नयनपङ्क्तयः=उद्गतनेत्रश्रेणयः । सप्रजाः=ससन्तानाः । प्रजाः=लोकाः । ननन्दुः=जहृषुः ॥ ३ ॥

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ॥
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

द्विरदगामिना=गजेन्द्रगतिना । तेन=रघुणा । पित्र्यम्=पितृसम्बन्धि । सिंहासनम्=राजासनम् । अखिलम्=सकलम् । अरिमण्डलम्=वैरिसमूहं चैतद् द्वयमुभयम् । सममेव=युगपदेव । समाक्रान्तमाधिष्ठितम् ॥ ४ ॥

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ॥
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

पद्मा=लक्ष्मीः । स्वयम्=आत्मना । अदृश्या=अलक्षिता । किल=ध्रुवम् । छायामण्डलक्ष्येण=कान्तिपुञ्जव्याजेन । पद्मातपत्रेण=कमलच्छत्रेण । साम्राज्ये=सम्राट्कृत्ये । दीक्षितम्=अभिषिक्तम् । तम्=रघुम् । भेजे=सिषेवे ॥ ५ ॥

---

१ इन्द्रपताकायास्त्यर्थः ।

परिकल्पितसांनिध्या कालेकाले च बन्दिषु ॥
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

सरस्वती=वाणी । बन्दिषु=स्तुतिपाठकेषु । कालेकाले=यथासमयम् । परिकल्पितसान्निध्या=परिकल्पितं कृतं सान्निध्यं सामीप्यं यया सा कृतसन्निधानेत्यर्थः । अर्थ्याभिः=अर्थयुक्ताभिः । स्तुतीभिः=स्तोत्रैः । स्तुत्यम्=स्तोत्रार्हम् । उपतस्थे=प्राप्तवती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ॥
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरा ॥ ७ ॥

वसुन्धरा=भूमिः । मनुप्रभृतिभिः=मन्वादिभिः । मान्यैः=पूज्यैः प्रतिष्ठितैर्वा । राजभिः=नृपैः । यद्यपि भुक्ता=सेविता । तथापि तस्मिन्=रघौ । अनन्यपूर्वेव=अभुक्तपूर्वेव नूतनेव वा । आसीत्=अभूत् ॥ ७ ॥

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ॥
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

हि=निश्चयेन । सः=रघुः । युक्तदण्डतया=यथापराधदण्डदानेन । सर्वस्य=अखिलस्य । लोकस्य=जनस्य जगतो वा । मनः=चेतः । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नात्यर्थं शीतलप्रखरः । दक्षिणः=दक्षिणादिग्भवः । नभस्वानिव=वायुरिव । आददे=स्वायत्तं चक्रे ॥ ८ ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ॥
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

तेन=रघुणा । गुणाधिकतया=गुणाधिक्येन हेतुना । प्रजाः=लोकाः । सहकारस्य=आम्रस्य । फलेन=प्रसवेन । पुष्पोद्गमे=प्रसूनोदये इव । गुरौ=दिलीपविषये । मन्दोत्कण्ठाः=अल्पौत्सुक्याः । कृताः=विहिताः॥९॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ॥
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्भिः= नीतिज्ञैः । नवे=नूतने । राज्ञि=भूपे रघौ । सत्=राजोचितं धर्मकृत्यम् । असच्च=भूपानर्हकार्यमपि । उपदर्शितम्=प्रतिबोधितं । शिक्षितं वा । तस्मिन्=राज्ञि । पूर्व एव पक्षः=शास्त्रविहितः सत्पक्ष एव । अभवत्=आसीत् । उत्तरः पक्षः=असत्पक्षः । नाभवत्=नासीत् ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ॥
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

पञ्चानां भूतानामपि=पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानाम् । गुणाः=गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाः । उत्कर्षम्=अतिशयम् । पुपुषुः=पुष्टिं ययुः । तस्मिन्=रघौ । नवे=नूतने । महीपाले=राज्ञि । सर्वम्=वस्तुजातम् । नवमिवाभवत्=नव्यमिवसंजातम् ॥ ११ ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ॥
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥१२॥

यथा=येन प्रकारेण । प्रह्लादनात्=हर्षप्रदानात् । चन्द्रः=चन्द्रमाः । यथा=येन प्रकारेण । प्रतापात्=सन्तापहेतोः । तपनः=सूर्यः । तथैव=तेन प्रकारेणैव । सः=राजा रघुः । प्रकृतेः=प्रजायाः । रञ्जनात्=आनन्ददानात् । अन्वर्थः=यथार्थनामा । अभत्=आसीत् ॥ १२ ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ॥
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

तस्य=रघोः । कर्णान्तयोः=श्रवणान्तयोः श्रवणपर्यन्तमित्यर्थः । विश्रान्ते=विस्तृते । कामम्=यथेच्छम् । विशाले=दीर्घे । लोचने=नेत्रे । आस्ताम् । सूक्ष्मकार्याणाम्=कुशाग्रबुद्धिग्राह्यकर्त्तव्याणाम् ।

अर्थान्=प्रयोजनानि । दर्शयति=प्रकाशयति तादृशेन । शास्त्रेण=तन्त्रेणैव । चक्षुष्मत्ता=नेत्रफलं तु । आसीत्=बभूव ॥ १३ ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ॥
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

अथ=राज्याभिषेकानन्तरम् । लब्धस्य=प्राप्तराज्यस्य । प्रशमनेन=परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां दृढीकरणेन । स्वस्थम्=सावधानाचित्तम् । एनम्=रघुम् । पङ्कजलक्षणा=पद्मचिह्ना । शरदृतुः । द्वितीया=अपरा । पार्थिवश्रीरिव=राजलक्ष्मीरिव । समुपस्थिता=सम्प्राप्ता ॥ १४॥

निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ॥
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

निर्वृष्टाः=त्यक्तजलाः । अतएव लघवः ह्रस्वास्तैः । मेघैः=घनैः । मुक्तवर्त्मा=त्यक्तमार्गः । तस्य=रघोः । भानोश्च=रवेः च । सुदुःसहः=सोढुमनर्हः । प्रतापः=तेजः । दिशः=काष्ठाः । युगपद्=समम् । व्यानशे=व्याप ॥ १५ ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ॥
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

इन्द्रः=शक्रः । वार्षिकम्=वर्षासु भवं वृष्टिनिमित्तकमित्यर्थः । धनुः=कोदण्डम् । संजहार=दूरीचकार । रघुः=दिलीपसूनुः । जैत्रम्=विजयशीलम् । धनुर्दधौ=अगृह्णात् । हि=यतः । प्रजानाम्=लोकानाम् । अर्थस्य=प्रयोजनस्य । साधने=साधनविषये । तौ=इन्द्ररघू । पर्यायेण=क्रमेण । उद्यते=उत्थापिते । कार्मुके=धनुषी याभ्यां तौ । आस्ताम्=बभूवतुः ॥ १६ ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ॥
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

पुण्डरीकम्=श्वेतकमलमेव आतपत्रम्=छत्रं यस्य । विकसन्ति=प्रफुल्लन्ति । काशानि=तृणकुसुमानि । चामराणि=वालव्यजनानि यस्य सः । ऋतुः=शरद् । तम्=रघुम् । विडम्बयामास=तिरश्चकार । पुनस्तथापि तस्य=रघोः । श्रियम्=शोभाम् । न प्राप=नो प्रपेदे ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ॥
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रसादेन=प्रसन्नतया । सुमुखे=शोभनानने । तस्मिन्=रघौ । विशदप्रभे=निर्मलकान्तौ । चन्द्रे च=शशिनि च । द्वयोः=उभयोः । तदा=तस्मिन् काले । चक्षुष्मताम्=लोचनवताम् । प्रीतिः=प्रेम । समरसा=तुल्या आसीत्=बभूव ॥ १८ ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ॥
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

हंसानाम्=मानससरोवरनिवासिनां पक्षिविशेषाणाम् । श्रेणीषु=पङ्क्तिषु । तारासु=नक्षत्रेषु । कुमुद्वत्सु=श्वेतकमलयुक्तेषु । वारिषु=अप्सु च । तदीयानाम्=रघुसम्बन्धिनाम् । यशसां=कीर्तीनामिव । विभूतयः=सम्पदः । पर्यस्ताः=विकिरिता इव ॥ १९ ॥

इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ॥
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

इक्षूणाम्=रसकाण्डानाम् । छायासु=अनातपेषु । निषादिन्यः=उपविष्टाः । शालिगोप्यः=सस्यपालिकाः । गोप्तुः=रक्षकस्य । तस्य=रघोः । गुणोदयम्=दयादाक्षिण्यादिगुणसमूहम् । आकुमारम्=बालादारभ्य । कथोद्घातम्=कथारम्भो यस्य तत् । यशः=कीर्त्तिम् । जगुः=गायन्ति स्म ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ॥
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

महौजसः=अतिपराक्रमयुक्तस्य । कुम्भयोनेः=अगस्त्यस्य । उदयात्=प्रादुर्भावात् । अम्भः=जलम् । प्रससाद=प्रसन्नमभूत् । रघोः=दिलीपसूनोः । अभिभवस्य=तिरस्कारस्य । आशङ्कि=सशंकम् । द्विषताम्=अरीणाम् । मनः=मानसम् । चुक्षुभे=विकारं प्राप ॥ २१ ॥

मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ॥
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

मदोदग्राः=मदेनोन्मत्ततया उदग्रा उन्मत्ता उन्मदा इत्यर्थः । मदोन्मत्ताः । ककुद्मन्तः=पुष्टस्कन्धाः । सरिताम्=नदीनाम् । कूलानि=तटानि । उद्रुजाः=उत्खनन्तः । महोक्षाः=बलीवर्दाः । तस्य=रघोः । लीलाखेलम्=केलिक्रीडां विलाससुभगं वा । विक्रमम्=शौर्यम् । अनुप्रापुः=अनुलेभिरे ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ॥
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥

सप्तपर्णानाम्=सप्तच्छदवृक्षविशेषाणाम् । प्रसवैः=विकसितकुसुमैः । मदगन्धिभिः=मदस्येव दानस्येव गन्धः सौरभं येषां तैः । आहताः=प्रेरिताः । तस्य=रघोः । नागाः=गजाः । असूययेव=स्पर्द्धयेव । सप्तधा=सप्तप्रकारेणैव । प्रसुस्रुवुः=मदं ववृषुः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ॥
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

शरत्=शरदृतुः । सरितः=नदीः । गाधाः=सुप्रतराः । कुर्वती=विदधती । पथश्च=मार्गांश्च । आश्यानकर्दमान्=शुष्कपंकान् । कुर्वती । शक्तेः=पराक्रमस्य । प्रथमम्=प्राक् । तम्=रघुम् । यात्रायै=दिग्विजयाय । चोदयामास=प्रेरयांबभूव ॥ २४ ॥

तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ॥
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

वाजिनाम्=हयानाम् । नीराजनाविधौ=नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि । सम्यक्=योग्यतया । हुतः=अर्पितः । वह्निः=अग्निः । तस्मै=रघवे । प्रगतादक्षिणम्=प्रदक्षिणम् । याऽर्चिः=ज्वाला । तस्या व्याजेन=छद्मना परिक्रमणमिषेण । हस्तेनेव=पाणिनेव । जयम्=विजयम् । ददौ=दत्तवान् ॥ २५ ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ॥
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

गुप्तौ=रक्षितौ । मूलम्=स्वराजधानी । प्रत्यन्तः=प्रान्तः, दुर्गश्च, येन सः । शुद्धपार्ष्णिः=उद्धृतपृष्ठशत्रुः । अयान्वितः=शुभदैवसमेतः । सः=रघुः । षड्विधम्=मौलभृत्यादिरूपम् । बलम्=सैन्यम् । आदाय=गृहीत्वा । दिशाम्=आशानाम् । जिगीषया=विजेतुमिच्छया । प्रतस्थे=चचाल ॥ २६ ॥

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ॥
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

वयोवृद्धाः=वयसि अवस्थायां वृद्धाः जरठाः । पौरयोषितः=नागरनार्यः । लाजैः=भृष्टधान्यैः । तम्=रघुम् । मन्दरोद्धूतैः=मन्दरगिरिमुत्थापितैः । पृषतैः=बिन्दुभिः । क्षीरोर्मयः=पयःसागरतरङ्गाः । अच्युतम्=विष्णुमिव । अवाकिरन्=ववृषुः ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ॥
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

प्राचीनबर्हिषा=इन्द्रेण । तुल्यः=सदृशः । सः=रघुः । अनिलोद्धूतैः=पवनकम्पितैः । केतुभिः=पताकाभिः । अहितान्=शत्रून् । तर्जयन्निव । निर्भर्त्सयन्निव । प्रथमम्=पूर्वम् । प्राचीम्=पूर्वदिशाम् । ययौ=इयाय ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ॥
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

स्यन्दनैः=रथैः । उद्धूतैः=उत्थापितैः । रजोभिः=पांशुभिः । घनसन्निभैः=मेघसदृशैः । गजैः=करिभिश्च । व्योम=आकाशम् । भुवस्तलमिव=धरातलमिव । भूतलम्=धरणीतलम् । व्योमेव=आकाशमिव । कुर्वन्=संपादयन् । सन्=ययौ ॥ २९ ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ॥
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

अग्रे=पुरः । प्रतापः=तेजः । ततः=तत्पश्चात् । शब्दः=सेनाकोलाहलः । तदनन्तरम्=तदनु । परागः=धूलिः । पश्चाद्=अनन्तरम् रथादीति=रथाश्वादिकम् । चतुःस्कन्धेव=चतुर्व्यूहेव । सा चमूः=असौ सेना । ययौ=जगाम ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ॥
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

सः=रघुः । शक्तिमत्वात्=समर्थत्वात् प्रभुत्वाद्वा । मरुपृष्ठानि=निर्जलस्थानानि । उदम्भांसि=उद्भूतजलानि । विपिनानि=अरण्यानि । प्रकाशानि=छिन्नवृक्षाणि । नदीः=सरितः । सुप्रतराः=सुखेन तार्याः । नाव्याः=नौकाभिस्तार्याः । चकार=विदधे ॥ ३१ ॥

स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ॥
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

सः=रघुः । महतीम्=बहुलाम् । पूर्वसागरगामिनीम्=प्राक्सिन्धुगच्छन्तीम् । सेनाम्=चमूम् । कर्षन्=वहन् । हरस्य=शिवस्य । जटाभ्यः=बद्धकेशेभ्यः । भ्रष्टाम्=च्युताम् । गङ्गाम्=मन्दाकिनीम् । भगीरथः इव=दिलीपात्मज इव । बभौ=शुशुभे ॥ ३२ ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ॥
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

फलम्=लाभम् प्रसवं च । त्याजितैः=हारितैः । उत्खातैः=स्वपदाच्च्यावितैरन्यत्रोत्पाटितैः । बहुधा=अनेकशः । भग्नैः=रणे जितैरन्यत्र भिन्नैः । नृपैः=राजभिः । पादपैश्च=तरुभिश्च । दन्तिनः=गजस्येव । तस्य=रघोः । मार्गः=पन्थाः । उल्बणः=प्रकाशः । असीत्=अभवत ॥ ३३ ॥

पौरस्त्यानेव माक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ॥
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

जयी=विजयशीलो रघुः । पौरस्त्यानेवम्=प्राच्यानेवम् । तांस्तान्=सर्वान्, अखिलान् । जनपदान्=देशान् । आक्रामन्=तेजसा व्याप्नुवन् स्वाधीनं कुर्वन्वा । तालीवनैः=वृक्षाविशिष्टारण्यैः । तालीशवृक्षैर्वा । श्यामम्=कृष्णवर्णम् । महोदधेः=सागरस्य । उपकण्ठम्=अन्तिकम् । प्राप=लेभे ॥ ३४ ॥

अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ॥
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनम्राणाम्=अविनयीनाम् । समुद्धर्त्तुः=उन्मूलयितुः उत्पाटनशीलस्येत्यर्थः । तस्मात्=रघोः सकाशात् । सुह्मैः=सुह्मदेशोत्पन्नैः क्षत्रियैः । वैतसीम्=वेतसम्बन्धिनीम् । वृत्तिम्=रीतिं क्रियां वा । आश्रित्य=अङ्गीकृत्य । सिन्धुरयादिव=नदीवेगादिव । आत्मा=स्वीयदेहः आत्मनो राष्ट्रादिकमित्यर्थः । संरक्षितः=सम्यग्गोपायितः ॥ ३५ ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ॥
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

नेता=नायकः । सः=रघुः । नौभिः=नौकाभिः । साधनेन=सिद्धिहेतुना । उद्यतान्=उद्युक्तान् सन्नद्धान वा । वङ्गान्=वङ्गवासिनः ।

तरसा=बलेन । उत्खाय=उत्पाट्य । गङ्गायाः=भागीरथ्याः । स्रोतसाम्=प्रवाहाणाम् । अन्तरेषु=द्वीपेषु । जयस्तम्भान्=विजयस्तम्भान् विजयस्थूणा इत्यर्थः । निचखान=स्थापयामास ॥ ३६ ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ॥
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादपद्मम्=चरणकमलपर्यन्तम् । प्रणताः=नम्राः । आदावुत्खाताः=उत्पाटिताः । पश्चात्प्रतिरोपिताः=स्थापिताः । ते=वाङ्गालाः । कलमा इव=शालय इव । रघुम्=दिलीपपुत्रम् । फलैः=धनैरन्यत्र सस्यैश्च । संवर्धयामासुः=एधयामासुः ॥ ३७ ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ॥
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

सः=रघुः । बद्धः=नियन्त्रितः । द्विरदैः=हस्तिभिः । सेतुः=तरणसाधनम्, यैस्तैः । सैन्यैः=बलैः । कपिशाम्=नामनदीम् । तीर्त्वा=निस्तीर्य । उत्कलैः=उत्कलदेशिकनृपैः । आदर्शितपथः=प्रदर्शितमार्गः सन् । कलिङ्गाभिमुखः=कलिङ्गदेशोन्मुखः । ययौ=जगाम ॥ ३८ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ॥
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

सः=रघुः । महेन्द्रस्य=जंबुद्वीपस्थपर्वतस्य । मूर्ध्नि=मस्तकप्रदेशे । तीक्ष्णम्=तीव्रमसह्यं वा । प्रतापम्=तेजः । यन्ता=हस्तिपकः । गम्भीरवेदिनः=हस्तिविशिष्टस्य । द्विरदस्य=करिणः । अङ्कुशम्=सृणिमिव । न्यवेशयत्=संक्षिप्तवान् ॥ ३९ ॥

---

1 चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गंभीरवेदिदी विज्ञेयः स गजः सर्वपंडितैः ॥ त्वग्भेदात् शोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गंभीरवेदिकः ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ॥
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

गजाः=हस्तिनः । साधनानि=युद्धसहाया यस्य सः । कालिङ्गः=कलिङ्गाधिपतिः । अस्त्रैः=प्रहरणैः आयुधैर्वा । तम्=रघुम् । पक्षाणाम्=उत्पतनसाधनानाम् । छेदोद्यतम्=कर्त्तने सन्नद्धम् । शक्रम्=इन्द्रम् । शिलावर्षी=पाषाणवर्षी । पर्वत इव=गिरिरिव । प्रतिजग्राह=प्रत्यभियुक्तवान् ॥ ४० ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ॥
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

काकुत्स्थः=रघुः । तत्र=महेन्द्राद्रौ । द्विषाम्=शत्रूणाम् । नाराचानाम्=बाणविशेषाणाम् । दुर्दिनम्=वर्षणम् । विषह्य=सहित्वा । सन्मङ्गलस्नात इव=विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव । जयश्रियम्=विजयलक्ष्मीम् । प्रतिपेदे=लेभे ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ॥
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

तत्र=महेन्द्राद्रौ । ताम्बूलीनाम्=नागवल्लीनाम् । दलैः=पत्रैः । रचिताः=निर्मिताः । आपानभूमयः=सम्भूयसुरादिपानयोग्यस्थानानि यैस्ते । योधाः=भटाः । नारिकेलासवम्=नालिकेरमद्यम् । शात्रवम्=अरिसम्बन्धि । यशश्च=कीर्तिं च । पपुः=अपुः । जह्रुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ॥
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

धर्मार्थम्=पुण्यार्थम् । विजयी=विजयशीलः यद्वा । धर्मेण=नीत्युक्तविधिना विजेतुं परानितिभावः शीलं स्वभावो यस्य । सः=नृपः=जनाधिपः रघुः । आदौ गृहीतः पश्चात् प्रतिमुक्तः=परित्यक्तस्तस्य । महेन्द्रनाथस्य=कालि

ङ्गः श्रियम्=लक्ष्मीम् । जहार=अहारीत् । मेदिनीम्=भूमिम् । नतु ...ार ॥ ४३ ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ॥
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

ततः=तदनन्तरम् । फलवत्पूगमालिना=फलितक्रमुकपंक्तियुक्तेन । वेलायाः=समुद्रस्य । तटेनैव=उपान्तेनैव । अगस्त्याचरिताम्=कुम्भजाश्रिताम् । आशाम्=दक्षिणदिशाम् । अनाशास्यजयः=नैसर्गिकविजयशीलः । ययौ=जगाम ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ॥
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

सः=रघुः । गजानाम्=करिणाम् । दानेन=मदेन । सुगन्धिना=सौरभेण । सैन्यपरिभोगेण=बलविहारेण अनीकक्रीडया वा । कावेरीम्=एतन्नामिकां नदीम् । सरिताम्=नदीनाम् । पत्युः=सागरस्य । शङ्कनीयाम्=इव=संशयविधायिकाम् । अकरोत्=अकार्षीत् ॥ ४५ ॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ॥
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

विजिगीषोः=जेतुकामस्य । गताध्वनः=अतीतमार्गस्य । तस्य=रघोः । बलैः=अनीकैः । मारीचेषु=मारीचवनेषु । उद्भ्रान्ताः=उच्चलिताः । हारीताः=पक्षिविशेषा यासु ताः । मलयाद्रेः=मलयगिरेः । उपत्यकाः=आसन्नभूमयः । अध्युषिताः=अधिष्ठिताः ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ॥
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

अश्वैः=हयैः । क्षुण्णानाम्=पिष्टानाम् चूर्णितानां वा । एलानाम्=एलालतानाम् । उत्पतिष्णवः=उद्गमनशीलाः । फलरेणवः=फलरजांसि ।

मत्तानाम्=उन्मदानाम् । इभानाम्=गजानां । तुल्यगन्धिषु=समा नदेपु कटेषु=गण्डस्थलेषु । ससञ्जुः=संलग्ना बभूवुः ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ॥
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीछेदिनामपि ॥ ४८ ॥

चन्दनानाम्=चन्दनतरूणाम् । भोगिवेष्टनमार्गेषु=म.पवेष्टनान्निम्नेषु । समर्पितम्=सञ्जितम् । त्रिपदीच्छेदिनाम्=पादशृङ्खलच्छेदकानामपि । करिणाम्=दान्तिनाम् । ग्रैवम्=गलबन्धनम् । नास्रसत्=नापतत् ॥ ४८ ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ॥
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

दक्षिणस्याम्=याम्यायां । दीशि=काष्ठायाम् । रवेरपि=सूर्यस्यापि । तेजः=प्रतापः । मन्दायते=मन्दं भवति । तस्यामेव=दक्षिणस्यामेव दिशि । रघोः=दिलीपसूनोः । प्रतापम्=तेजः । पाण्ड्याः=पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्डूदेशिकभूपाः । न विषेहिरे=नो सोढवन्तः ॥ ४९ ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ॥
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ते=प्रागुक्तराजानः । ताम्रपर्ण्या=तदाख्यनद्या । समेतस्य=सम्मिलितस्य । महोदधेः=समुद्रस्य । मुक्तासारम्=मौक्तिकप्रकर्षम् । साञ्चितम्=अर्जितम् । स्वम्=नैजम् । यश इव=कीर्तिमिव । तस्मै=रघवे । निपत्य=प्रणिपत्य । ददुः=अर्पितवन्तः ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ॥
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ॥
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत ॥ ५२ ॥

असह्यविक्रमः=उग्रबलः । सः=रघुः । तटेषु=प्रान्तेषु । आलीनचन्दनौ=व्याप्तश्रीखण्डवृक्षौ । स्तनपक्षे प्रान्तेषु चन्दनानुलिप्तौ । तस्याः=दक्षिणस्याः । दिशः=ककुभः । स्तनाविव=कुचाविव । मलयदर्दुरौ=तन्नामकौ । शैलौ=पर्वतौ । यथाकामम्=यथेच्छम् । निविश्य=उपभुज्य । उदन्वता=समुद्रेण । दूरात्=विप्रकृष्टात् । मुक्तम्=त्यक्तम् । स्रस्तांशुकम्=स्खलितदुकूलम् । मेदिन्याः=भूमेः । नितम्बमिव=कटिपश्चात्प्रदेशमिव । स्थितम्=विराजमानम् । सह्यं=तन्नामकपर्वतम् । अलङ्घयत्=अतिचक्राम ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ॥
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

अपरान्तानाम्=पाश्चात्यानाम् । जये=विजये लाभे इत्यर्थः । उद्यतैः=सन्नद्धैः । विसर्पद्भिः=गच्छद्भिः । तस्य=रघोः । अनीकैः=बलैः । रामस्य=जामदग्न्यस्य परशुरामस्य वा । अस्त्रैः=प्रहरणैः । उत्सारितः=निवारितोऽपि । अर्णवः=समुद्रः । सह्यलग्न इव=सह्यसंसक्त इव । आसीत्=अभूत् ॥ ५३ ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ॥
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

भयेन=भीत्या । उत्सृष्टविभूषाणाम्=विमुक्तालंकाराणाम् । केरलयोषिताम्=केरलनारीणाम् । अलकेषु=केशेषु । तेन=रघुणा । चमूरेणुः=सेनारजः । चूर्णस्य=कुङ्कुमादिरजसः । प्रतिनिधीकृत=प्रतिनिधित्वेन स्थापितः ॥ ५४ ॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ॥
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

मुरलानाम केरलदेशेषु काचिन्नदी । तस्या मारुतेन=वातेन । उद्धूतम्=उत्थापितम् । कैतकम्=केतकीसम्बन्धि । रजः=धूलिः । तस्य=रघोः ।

ये योधाः=भटाः तेषाम् वा । वार बाणानाम्=कवचानाम् । अयत्नपरवासताम्=अप्रयाससिद्धवस्त्रवानाद्रव्यत्वम् । अगमत्=प्राप ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ॥
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

चरताम्=गच्छताम् । वाहानाम्=वाजिनाम् । गात्रेषु=अंगेषु । शिञ्जितैः=शब्दायमानैः । वर्मभिः=कवचैः । पवनेन=वायुना । उद्धूतानाम्=कम्पितानाम् । राजतालीवनानाम्=तरुविशिष्टारण्यानाम् । ध्वनिः=शब्दः । अभ्यभूयत=तिरस्क्रियते स्म ॥ ५६ ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ॥
कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

शिलीमुखाः=भ्रमराः । पुंनागेभ्यः=नागकेशरेभ्यः (आगत्य) । खर्जूरीणाम्=खजूरसंज्ञकवृक्षाणाम् । स्कन्धेषु=प्रकाण्डेषु । नद्धानाम्=बद्धानाम् । करिणाम्=गजानाम् । मदोद्गारेण=मदस्रावेण । सुगन्धिषु=सामोदेषु । कटेषु=गण्डस्थलेषु । पेतुः=पतितवन्तः ॥ ५७ ॥

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ ॥
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

किल=निश्चयेन । उदन्वान्=उदधिः । रामाय=परशुरामाय । अभ्यर्थितः=याचितः सन् । अवकाशम्=स्थानम् । ददौ=अदात् । रघवे=दिलीपसूनवे । अपरान्ते=समीपे निकटे वा । ये महीपालाः=भूपतयः । तेषां व्याजेन=मिषेण । करम्=बलिम् । ददौ=अदात् ॥ ५८ ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ॥
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

तत्र=केरलदेशेषु । सः=रघुः । मत्तानाम्=उन्मदानाम् । इभानाम्=हस्तिनाम् । रदनैः=दन्तैः । उत्कीर्णानि=दन्तक्षतान्येव । व्यक्तानि=

स्फुटानि । विक्रमलक्षणानि=पराक्रमचिन्हानि यस्मिंस्तत् । त्रिकूटमेव=त्रिकूटाचलमेव । उच्चैः=उन्नतम् । जयस्तम्भम्=विजयस्थूणाम् । चकार=विदधे ॥ ५९ ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ॥
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

ततः=केरलविजयानन्तरम् । सः=रघुः । संयमी=वशी । तत्त्वज्ञानेन=यथार्थविचारेण । इन्द्रियाख्यान्=चक्षुरादीन् । रिपूनिव=अरीनिव । पारसीकान्=फारसदेशनिवासिनः । जेतुम्=वशीकर्त्तुम् । स्थलवर्त्मना=भूमार्गेण । प्रतस्थे=जगाम ॥ ६० ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ॥
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

सः=रघुः । यवनीनाम्=यवननारीणां तुरुष्कयोषितामित्यर्थः । मुखानि=आननानि एव । पद्मानि=कमलानि । तेषां मधूना=मद्येन । यो मदः=मदरागस्तम् । अकाले=वर्षाव्यतिरिक्ते समये । यो जलदोदयः=वारिदाविर्भावः । अब्जानाम्=पंकजानाम् । बालातपमिव=वर्मइव । न सेहे=नो असहिष्ट ॥ ६१ ॥

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ॥
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधेरजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

अश्वसाधनैः=वाजिसैन्यैः । पाश्चात्यैः=पश्चिमदेशोद्भवैर्यवनैस्सह । शार्ङ्गाणाम्=शृङ्गविकाराणां धनुषाम् । कूजितैः=शब्दैः । विज्ञेयाः=बोध्याः । प्रतियोधाः=प्रतिभटाः । यस्मिंस्तस्मिन् । रजसि=वालुकायामित्यर्थः । तस्य=रघोः । तुमुलः=घोरम् । संग्रामः=रणम् । अभूत्=संजातम् ॥ ६२ ॥

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ॥
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

सः=रघुः । भल्लापवर्जितैः=अस्त्रविशेषछिन्नैः । तेषाम्=पश्चिमदेशोत्पन्नतुरुष्काणामित्यर्थः । श्मश्रुलैः=प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः । शिरोभिः=उत्तमाङ्गैः । सरघाभिः=मधुमक्षिकाभिः । व्याप्तैः=युक्तैः । क्षौद्रस्य=मधुनः । पटलैः=संघातैरिव । महीम्=भुवम् । तस्तार=आच्छादयामास ॥ ६३ ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

शेषाः=हतावशिष्टाः । अपनीतशिरस्त्राणाः=अपसारितोष्णीषाः सन्तः । तम्=रघुम् । शरणम्=आश्रयम् । ययुः=प्रापुः । हि=यस्मात् कारणात् । महात्मनाम्=उदारचेतसाम् । संरम्भः=क्रोधः । प्रणिपातः प्रणतिरेव । प्रतीकारः=शान्त्युपायो यस्यैवंभूतो भवति ॥ ६४ ॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ॥
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

तस्य=रघोः । योधाः=भटाः । आस्तीर्णानि=विस्तारितानि । आजिनरत्नानि=श्रेष्ठकृष्णमृगचर्माणि यासु तासु । द्राक्षावलयासु=मृद्वीकावेष्टितासु । भूमिषु=भूसु । मधुभिः=मद्यैः । विजयश्रमम्=रणश्रान्तिमित्यर्थः । विनयन्ते स्म=अपनीतवन्तः ॥ ६५ ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ॥
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव ॥ ६६ ॥

ततः=तदनन्तरम् । भास्वान्=सूर्यः इव । उस्रैः=किरणैः । रसान्=जलानीव । सः=रघुः । शरैर्बाणैः । उदीच्यान्=उत्तरदेशोद्भवनृपान् । उद्धरिष्यन्=शोषयिष्यन्=विनाशयिष्यन्नित्यर्थः । कौबेरीम्=उत्तरां दिशम् । प्रतस्थे=जगाम ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ॥
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

सिन्धोः=कस्याश्चिन् नद्याः । तीरे=कूले । विचेष्टनैः=अङ्गसंचालनैः । विनीताध्वश्रमाः=अपनीतमार्गप्रयासाः । तस्य=रघोः । वाजिनः=हयाः । लग्नाः=संसक्ताः । कुङ्कुमकेसराः=कुङ्कुमपुष्पकिञ्जल्का येषु तान् । स्कन्धान्=अङ्गावयवान् । दुधुवुः=कम्पयामासुः ॥ ६७ ॥

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ॥
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

तत्र=उदीच्यां दिशि । हूणावरोधानाम्=म्लेच्छनारीणाम् । कपोलेषु=गण्डेषु गल्लेषु वा । पाटलस्य=रक्तवर्णस्य । आदेशि=बोधकम् । भर्तृषु=पतिषु । व्यक्तविक्रमम्=स्पष्टपराक्रमम् । रघुचेष्टितम्=रघुकर्म । बभूव=अभवत् ॥ ६८ ॥

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ॥
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्बोजाः=काम्बोजराजानः । समरे=युद्धे । तस्य=रघोः । वीर्यम्=प्रभावम् । सोढुम्=सहनं कर्तुम् । अनीश्वराः=असमर्थाः सन्तः । गजानाम्=हस्तिनाम् । आलानम्=बन्धनम् । तेन परिक्लिष्टैः=परिक्षतैः । अक्षोटैः=अखरोटसंज्ञकैः । सार्धम्=सह । आनताः=नम्रा बभूवुः ॥६९॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

---

१ ' अक्षोटः ' पार्वतीयपीलुवृक्ष इति बोध्यम् ।

तेषाम्=काम्बोजानाम् । सद्भिः=श्रेष्ठैः । अश्वैः=हयैः । भूयिष्ठाः=प्रभूताः । तुंगाः=उन्नताः । द्रविणानाम्=अर्थानाम् । राशयः=निचयाः । उपदाः=उपायनानि । कोसलेश्वरम्=अत्रपतिं रघुम् । शश्वत्=अनेकशः । विविशुः=प्रापुः । तथापि, उत्सेकाः=गर्वास्तु । न विविशुः=नो प्रापुः ॥ ७० ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ॥
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धृतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

ततः=काम्बोजविजयानन्तरम् । अश्वसाधनः=हययानः सन् । गौरीगुरुम्=पार्वतीपितरं हिमालयम् । शैलम्=पर्वतम् । उद्धृतैः=अश्वखुरोद्धृतैः । धातूनाम्=गैरकादीनाम् । रेणुभिः=रजोभिः । तत्कूटान्=हिमालय शिखराणि । वर्धयन्निव=एधयन्निव । आरुरोह=आरूढवान् ॥ ७१ ॥

शशंस तुल्यसत्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ॥
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

तुल्यसत्वानाम्=सदृशपराक्रमिणाम् । गुहाशयानाम्=दरीगतानाम् । सिंहानाम्=मृगेन्द्राणाम् । सैन्यघोषेऽपि=सेनाकलकलेऽपि । परिवृत्य=परावृत्य । अवलोकितम्=दर्शितम् । असंभ्रमम्=क्षोभराहित्यम् । शशंस=कथयामास ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ॥
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेषु=भूर्जपत्रेषु । मर्मरीभूताः=मर्मरशब्दं कुर्वन्तः । कीचकानाम्=वेणुविशेषणाम् । ध्वनिहेतवः=शब्दकारणानी । गङ्गायाः=भागीरथ्याः । शीकरिणः=अम्बुकणवन्तः । मरुतः=पवनाः । मार्गे=अध्वनि । तम्=रघुम् । सिषेविरे=सेवितवन्तः ॥ ७३ ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ॥
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सैनिकाः=सेनाभटाः । नमेरूणाम्=सुरपुन्नागानाम् । छायासु=अनातपेषु । निषण्णानाम्=उपविष्टानाम् । मृगाणाम्=कस्तूरीहरिणानाम् । नाभिभिः=उदरावयवैः । वासितोत्सङ्गाः=जामोदतलाः । दृषदः=पाषाणान् । अध्यास्य=उपविश्य । विशश्रमुः=विश्रान्तिं चक्रुः ॥ ७४ ॥

सरलासक्तमातंगग्रैवेयस्फुरितत्विषः ॥
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेषु=देवदारुविशेषेषु । आसक्तानि=निबद्धानि । यानि मातंगानाम्=करिणाम् । ग्रैवेयाणि=कण्ठशृङ्खलानि । तेषु स्फुरतत्विषः=प्रदीप्तरुचयः । ओषधयः=प्रदीप्तलताः । नक्तम्=निशायाम् । नेतुः=स्वामिनो रघोः । अस्नेहदीपिकाः=अतैलप्रदीपाः । आसन्=अभूवन् ॥ ७५ ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ॥
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तस्य=रघोः । उत्सृष्टेषु=परित्यक्तेषु । निवासेषु=सेनानिवेशेषु । कण्ठरज्जुभिः=गजग्रैवैः । क्षताः=भिन्नाः । त्वचः=वल्कलं येषां ते । देवदारवः=तरुविशेषाः । किरातेभ्यः=वनचरेभ्यः । गजानाम्=करिणाम् । वर्ष्म=प्रमाणम् । शशंसुः=कथयामासुः ॥ ७६ ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ॥
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्र=हिमालये । रघोः=दिलीपात्मजस्य । पर्वतीयैः=गिरिजैः । गणैः=उत्सवसंकेताभिधैः सह । नाराचानाम्=बाणानाम् । क्षेपणी-

यानाम्=भिंदिपालानाम् । अश्मनां च=प्रस्तराणां च । निष्पेषेण=परस्परसंघर्षेण । उत्पतिताः=उद्गताः । अनलाः=अग्नयो यस्मिन् तथोक्तम् । घोरम्=भयानकम् । जन्यम्=समरम् । अभूत्=संजातम् ॥ ७७ ॥

शरैरुत्सवसंकेतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ॥
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

सः=रघुः । शरैः=बाणैः । उत्सवसङ्केतान्=तदभिधान्गणान् । विरतोत्सवान्=विगतमङ्गलान् । कृत्वा=विधाय । बाह्वोः=निजभुजयोः । किन्नरान्=देवयोनीन् । जयोदाहरणम्=विजयकथामित्यर्थः । गापयामास=गापितवान् ॥ ७८ ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ॥
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

तेषु=उत्सवसङ्केतेषु । उपायनपाणिषु=उपदाहस्तेषु सत्सु । परस्परेण=मिथः । राज्ञा=रघुणा । हिमवतः=हिमालयस्य । सारः=ऐश्वर्यरूपः । विज्ञातः=बुद्धः । हिमाद्रिणा च=हिमवतापि । राज्ञः=भूपस्य रघोः । सारः=बलरूपः । विज्ञातः=विदितः ॥ ७९ ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ॥
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

सः=रघुः । तत्र=हिमालये । अक्षोभ्यम्=अतिरस्करणीयम् । यशोराशिम्=कीर्तिसमूहम् । निवेश्य=संस्थाप्य । पौलस्त्येन=रावणेन । तुलितस्य=कम्पितस्य । अद्रेः=कैलासपर्वतस्य । ह्रियम्=लज्जाम् । आदधान इव=जनयन्निव । अवरुरोह=अवततार ॥ ८० ॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ॥
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

सास्मिन्=रघौ । तीर्णा=उत्तीर्णाप्राप्तपरप्रदेशेतिभावः । लौहित्या=नामकाचिन्नदी येन तस्मिन् । प्राग्ज्योतिषाणाम्=केषांचिद् जनपदविशेषाणाम् । ईश्वरः=स्वामी । तस्य=रघोः । गजानाम्=करिणाम् । आलानताम्=बन्धनस्तम्भताम् । प्राप्तैः=गतैः । कालागुरुद्रुमैः=कृष्णागुरुतरुभिः । सह=साकम् । चकम्पे=कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ॥
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

सः=प्राग्ज्योतिषेश्वरः । रुद्धार्कम्=आच्छादितसूर्यम् । अधारावर्षञ्च=वृष्टिरहितं च । तद्दुर्दिनं च=दुर्दिवसश्च "मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" इत्यमरः । अस्य=रघोः । रथवर्त्मरजोऽपि=स्यन्दनमार्गपांशुमपि । न प्रसेहे=नो सोढवान् । पताकिनीम्=सेनां तु । कुत एव=सोढवान् न कुतोऽपीत्यर्थः ॥८२॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ॥
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपाणाम्=तदाख्यदेशविशेषाणाम् । ईशः=स्वामी । भिन्नाः=स्रवन्मदाः । कटाः=गण्डाः येषां तैः । यैर्नागैः=करिभिः । अन्यान्=अपरान् भूपान् । उपरुरोध=निराचकार । तैः=नागैः । अत्याखण्डलविक्रमम्=अतिक्रान्तेन्द्रपराक्रमम् । तम्=रघुम् । भेजे=नागान् दत्त्वा शरणं प्राप ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ॥
रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वरः=कामरूपाधिपतिः । हेमपीठस्य=सुवर्णासनस्य । अधिदेवताम्=अधिष्ठातृदेवताम् । तस्य=रघोः । पादयोः=चरणयोः । छायाम्=कान्तिम् । रत्नान्येव=मरकतमण्यादीन्येव । पुष्पाणि=कुसुमानि । तेषामुपहारेण=उपायनेन निवेदनेन वा । आनर्च=पूजयामास ॥ ८४ ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ॥
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

जिष्णुः=विजयी रघुः । इति=इत्थम् । दिशः=काष्ठाः । जित्वा=तत्रोद्भवान् नृपान् स्वायत्तीकृत्वेत्यर्थः । रथैः=स्यन्दनैः । उद्धतम्=उत्थापितम् । रजः=धूलिम् । राज्ञाम्=महीपानाम् । छत्रशून्येषु=अनातपत्रेषु । मौलिषु=किरीटेषु चूडासु वाः । विश्रामयन्=स्थापयन् । न्यवर्तत=निवृत्तोऽभूत् ॥ ८५ ॥

सविश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ॥
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

सः=रघुः । सर्वस्वम्=समग्रम् सकलवित्तमितिभावः । दक्षिणा=देयं यस्य तम् । विश्वजितम्=विश्वजितनामकम् । यज्ञम्=जत्रम् । आजह्रे=चकार । हि=यस्मत् कारणात् । सताम्=महात्मनाम् । वारिमुचाम्=घनानामिव । आदानम्=ग्रहणम् अर्जनं वा । विसर्गाय=त्यागाय दानायेत्यर्थः । भवति ॥ ८६ ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ॥
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

सचिवसखः=मन्त्रिसहायः । काकुत्स्थः=रघुः । सत्रान्ते=यज्ञान्ते । गुर्वीभिः=महतीभिः । पुरस्क्रियाभिः=सत्कारार्चाभिः । शमितम्=दुरीकृतम् । पराजयेन=संग्रामतिरस्कारेण । व्यलीकम्=दुःखं येषां तान् । चिरविरहेण=अनल्पवियोगेन । उत्सुकाः=सोत्कंठाः । अवरोधाः=अन्तःपुराङ्गनाः येषां तान् । राजन्यान्=क्षत्रियान् । स्वपुरनिवृत्तये=निजदेशगमनाय । अनुमेने=अनुज्ञातवान् ॥ ८७ ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नम् सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ॥ प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुः मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

ते=नृपाः । रेखाः=रूपाणि अभोगा वा । ध्वजाः=पताकाः । कुलिशानि=वज्राणि । आतपत्राणि=छत्राणि च । चिह्नानि=लक्षणाणि यस्य तथोक्तम् । प्रसादेन=प्रसन्नतया । लभ्यम्=प्राप्यम् । सम्राजः=सर्वभूमेश्वरस्य रघोः । चरणयुगम्=पादद्वयम् । प्रस्थाने=प्रयाणकाले । याः प्रणतयः=नमस्क्रियाः । ताभिः=करणैः । अङ्गुलीषु=चरणावयवरूपासु । मौलिषु=किरीटेषु । याः स्रजः=माल्यानि । ताभ्यश्च्युतः=पतितः । यो मकरन्दः=पुष्परसस्तस्य । रेणुभिः=परागैः । गौरम्=पीतवर्णम् । चक्रुः=विदधुः ॥ ८८ ॥

इति श्रीव्रजरत्नभट्टाचार्यकृतौ रघुवंशविवृतौ
चतुर्थः सर्गः समाप्तः ।

॥ अथ पञ्चमः सर्गः ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोशजातम् ॥ उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

विश्वजिति=विश्वजिन्नामके । अध्वरे=क्रतौ । निःशेषम्=अखिलम् । विश्राणितम्=प्रदत्तम् । कोशाणाम्=अर्थराशीनां निधीनामित्यर्थः । जातम्=समूहो धनानामिति यावत् येन तम् । क्षितीशम्=राजानम् । तम्=रघुम् । उपात्तविद्यः=अधिगतवेदादिबोधः । वरतन्तोः=कस्यचिदृषेः । शिष्यः=छात्रः । गुरोः=शिक्षकस्य । दक्षिणार्थी=देयाभिलाषी । कौत्सः=कौत्साभिध ऋषिः । प्रपेदे=प्राप ॥ १ ॥

स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घ-
शीलः ॥ श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्ज-
गामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

अनर्घशीलः=अमूल्यस्वभावः उदारचेता इत्यर्थः । यशसा=कीर्त्या । प्रकाशः=प्रदीप्तः । आतिथेयः=अतिथिषुसाधुः अभ्यागतपूजक इत्यर्थः । सः=रघुः । वीतहिरण्मयत्वात्=अपगतहेमपात्रत्वात् । मृण्मये=मृत्तिकानिर्मिते । पात्रे=आधारे । अर्घ्यम्=पूजोपकरणम् । निधाय=संस्थाप्य । श्रुतेन=शास्त्रेण । प्रकाशम्=विश्रुतं तेजोयुक्तमिति यावत् । अतिथिम्=आगन्तुकं कौत्समित्यर्थः । प्रत्युज्जगाम=प्रत्युद्ययौ ॥ २ ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधना-
ग्रयायी ॥ विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः
कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

विधिज्ञः=धर्मशास्त्रोपदेशवित् । मानधनानाम्=यशस्विनाम् । अग्रयायी=पुरोगः । कृत्यवित्=कर्त्तव्यज्ञः । विशाम्पतिः=नृपः । विष्टरभाजम्=कृतासनपरिग्रहम् । तम्=पूर्वोक्तम् । तपोधनम्=तापसम् कौत्सम् । विधिवत्=यथोचितमित्यर्थः । अर्चयित्वा=संपूज्य । आरात्=समीपे । कृताञ्जलिः=संयोजितकरयुगलः सन् । इति=वक्ष्यमाणप्रकारेण । उवाच=बभाषे ॥ ३ ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे ! कुशली
गुरुस्ते ॥ यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैत-
न्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

हे कुशाग्रबुद्धे !=हे तीव्रमेधाविन् ! । मन्त्रकृताम्=मन्त्रज्ञानाम् । ऋषीणाम्=मुनीनाम् । अग्रणीः=पुरोगः प्रथम इत्यर्थः । ते=तव । गुरुः=शिक्षकः । अपि=कच्चित् । कुशली ?=क्षेमयुक्तः अस्ति । यतः=यस्मात् । गुरोः=

सकाशात्। त्वया=भवता कौत्सेन। अशेषम्=सकलम्। ज्ञानम्=बोधः। लोकेन=जगता। उष्णरश्मेः=सूर्यस्य सकाशात्। चैतन्यम्=प्रबोध इव। आप्तम्=लब्धम् ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ॥ आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

कायेन=देहेन अनशनादिना नियमधारणेनेत्यर्थः। वाचा=लोकवेदाद्यध्ययनेन। मनसा=गायत्र्यादिमन्त्रजपेन। वासवस्य=सुरेन्द्रस्य। धैर्यलोपि=मनःस्थैर्यनाशकम्। यत्=तपः। शश्वद्=निरन्तरम्। संभृतम्=सञ्चितम्। तत्=पूर्वोक्तम्। महर्षेः=तव गुरोः। त्रिविधम्=वाङ्मनःकायजम्। तपः=विध्यनुष्ठानम् कायेन्द्रियमनसां समाधानस्वरूपम्। अन्तरायैः=विघ्नैः। व्ययम्=नाशम्। कच्चित् ?=किम् ?॥ नापाद्यते=नो विनाश्यते॥५॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुत निर्विशेषम् ॥ कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः=आलवालरचनादिभिः। प्रयत्नैः=उपायैः। सुतनिर्विशेषम्=तनयसदृशं यथा तथा। संवर्धितानाम्=वृद्धीं प्रापितानां पालितानामित्यर्थः। श्रमच्छिदाम्=प्रयासनाशकानां। वः=युष्माकम्। आश्रमपादपानाम्=तपोवनवृक्षाणाम्। कच्चित् ?=किम् ? वाय्वादिः=झञ्झावातदावानलादिः। उपप्लवः=उल्कापाताद्युपद्रवः न=नो अस्ति ॥६॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ॥ तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

मुनिभिः=तपस्विभिः । वत्सलत्वात्=दयालुत्वात् । क्रियानिमित्ते-ष्वपि=अनुष्ठानसाधनेष्वपि । कुशेषु=दर्भेषु । अभग्नकामा=अप्रासिद्धम-नोरथा । तेषाम्=मुनीनाम् । अंका एव=उत्सङ्गा एव । शय्याः=तल्पानि तासु । च्युतानि=पतितानि । नाभिनालानि=शरीरावयवानि यस्याः सा । मृगीणाम्=हारिणीनाम् । प्रसूतिः=सन्ततिः । काचित् ?=किम् । अनघा=दुःखहीना (अस्ति) ॥ ७ ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम् ॥ तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ? ॥ ८ ॥

यैः=तीर्थवारीभिः । नियमाभिषेकः=नित्यस्नानपानादिकम् । निर्वर्त्यते=संपाद्यते । येभ्यः=वारिभ्यः । पितृणाम्=परलोकगतानाम् । निवापाञ्जलयः=तर्पणाञ्जलयः । निष्पाद्यन्ते । उञ्छानाम्=शिलधान्या-नाम् । षष्ठैः=षष्ठांशैः । अङ्कितानि=व्याप्तानि । सैकतानि=सैकतं सिकताम-यमित्यमरः पुलिनानि येषां तानि । वः=युष्माकम् । तानि पूर्वोक्तानि । जलानि=तीर्थवारीणि । कच्चित् ?=किम् । शिवानि=भद्राणि तु कल्याणका-रीणीत्यर्थः सन्ति ? ॥ ८ ॥

नीवारपाकादि कडङ्गरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित् ? ॥ कलोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

कालेषु=योग्यसमयेषु सत्कारसमयेष्वित्यर्थः । उपपन्नानाम्=समागता-नाम् । अतिथीनाम्=अभ्यागतानाम् । कल्प्याः=विधेयाः । भागाः=अंशाः यस्मिन् तत् । वन्यम्=आरण्यकम् । वः=युष्माकम् । शरीर-स्थितेः=देहधारणस्य । साधनम्=कारणम् । नीवारपाकादि=धान्यविशेषस-म्पत्ति । जानपदैः=जनपदेभ्यः आगतैः । कडङ्गरीयैः=पशुभिः तु । कच्चित् ?=किम् ? । नामृष्यते=नो भक्ष्यते ? ॥ ९ ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ॥ कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

अपि=किञ्च । त्वम्=भवान् । प्रसन्नेन=प्रहृष्टेन । महर्षिणा=वरतन्तुनाम्ना तव गुरुणा । सम्यक्=यथाविधि । विनीय=विद्यामुपादिश्य । गृहाय=गृहं गन्तुं गृहस्थाश्रममनुभवितुमित्यर्थः । अनुमतः=दत्ताज्ञः । किम्? हि=यतः । ते=तव । सर्वेषाम्=ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणाम् । उपकारे=रक्षणे । क्षमम्=शक्तम् । द्वितीयम्=ब्रह्मचर्यादितरम् । आश्रमम्=गार्हस्थ्यमितिभावः । संक्रमितुम्=गन्तुम् । अयम्=एषः । कालः=समयोऽस्ति ॥१०॥

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ॥ अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥ ११ ॥

अर्हतः=पूजार्हस्य । तव=भवतः । अभिगमेन=आगमनेनैव । मे=मम । नियोगक्रियया=आज्ञाविधानेन । उत्सुकम्=सोत्कं । मनः=चेतः । न तृप्तम्=न सन्तुष्टम् । शासितुः=गुरोः । आज्ञया=वचनेन । वा=उताहो । आत्मना=स्वयमेव वा । माम्=रघुम् । सम्भावयितुम्=सम्मानयितुम् । वनात्=काननात् । प्राप्तोऽसि=समागतोऽसि ॥ ११ ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥ स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

अर्घ्यपात्रेण=पूजोपचारपात्रेण मृण्मयेनेत्यर्थः । अनुमितः=ज्ञातबुद्धः । व्ययः=सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोः । इति=पूर्वोक्तप्रकाराम् । उदाराम्=असाधारणा मनल्पप्रभावामिति यावत् । गाम्=गिरम् । निशम्य=श्रुत्वा । स्वार्थोपपत्तिम्=स्वाभीष्टलाभं प्रति । दुर्बलाशः=कृषाभिलाषः

निराशः सन् । वरतन्तुशिष्यः=कौत्सः । इति=वक्ष्यमाणप्रकारेण । तम्=रघुम् । अवोचत्=अगदत् ॥ १२ ॥

सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन् ! नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ॥ सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

हे राजन् ! =भो नृप ! त्वम्=भवान् । नः=अस्माकम् । सर्वत्र=अखिलवस्तुषु । वार्त्तम्=कुशलम् । अवेहि=जानीहि । त्वयि=भवति । नाथे=स्वामिनि सति । प्रजानाम्=लोकानाम् । अशुभम्=अमंगलम् । कुतः=कुत्र कथं भवेदित्यर्थः । सूर्ये=प्रभाकरे । तपति=प्रकाशमाने सति । तमिस्रा=तिमिरं। लोकस्य=संसारस्य । दृष्टेः=चक्षुर्व्यापारस्य । आवरणाय=आच्छादनाय । कथम् ?=केन प्रकारेण । कल्पेत=सम्पद्येत न कथमपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ॥ व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु=पूज्येषु । ते=तव । भक्तिः=श्रद्धातिशयः । कुलोचिता=स्ववंशयोग्या । हेमहाभाग !=हे ऐश्वर्यशालिन् ! तया=भक्त्या । पूर्वान्=पूर्वपुरुषान् । अतिशेषे=अतिक्रामसि । किन्तु व्यतीतकालः=अतिक्रान्तसमयः । अहम्=कौत्सः । अर्थिभावात्=याचकत्वेन । त्वाम्=भवन्तम् । अभ्युपेतः=समागतः । इति=एतावानेव । मे=मम । विषादः=खेदोऽस्ति ॥ १४ ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र ! तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ॥ आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

हे नरेन्द्र !=अहो प्रजेश्वर ! । तीर्थेषु=योग्येषु । प्रतिपादिता=विश्राणितं । ऋद्धिः=ऐश्वर्यं येन स तथोक्तः । शरीरमात्रेण=देहमात्रेणैव । तिष्ठन्=वर्त्तमानः सन् त्वम् । आरण्यकैः=वनवासिभिः । उपात्ता=गृहीता । फलप्रसूतिः=फलसम्पत्तिर्यस्य तथोक्तः । स्तम्बेन=प्रकाण्डेन । अवशिष्टः=शेषः । नीवार इव=मुनिधान्यमिव । आभासि=शोभसे ॥ १५ ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ॥ पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

भवान्=त्वम् । एकनराधिपः सन्=अखिल भूपतिमण्डलेश्वरःसन् । मखजम्=अध्वरजनितम् । अकिञ्चनत्वम्=निर्धनत्वम् । व्यनक्ति=प्रकाशयसि । स्थाने=योग्यमेतत् । हि=यतः । सुरैः=देवैः । पर्यायेण=क्रमेण । पीतस्य=आस्वादितस्य । हिमांशोः=चन्द्रमसः । कलाक्षयः=कलाह्रासः । वृद्धेः=उपचयात् । श्लाघ्यतरः=प्रशंसनीयः ॥ १६ ॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ॥ स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

तत्=तस्मात् कारणात् । तावत्=गुर्वर्थसिद्धेः प्राक् । अनन्यकार्यः=कर्त्तव्यान्तरपराङ्मुखः विधेयान्तररहित इत्यर्थः । अहम्=कौत्सः । गुर्वर्थम्=शिक्षकक्रुते धनम् । अन्यतः=भूपान्तरात् । आहर्त्तुम्=नेतुम् । यतिष्ये=सयत्नी भविष्यामि । ते=तुभ्यम् । स्वस्ति=कल्याणम् । अस्तु=भवतु । चातकोऽपि=पक्षिविशिष्टोऽपि । निर्गलिताम्बुगर्भम्=निर्जलम् । शरद्घनम्=शरन्मेघम् । नार्दति=नो याचते ॥ १७ ॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपति-

निषिध्य ॥ किं वस्तु विद्वन् ! गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥

एतावत्=इयन्मात्रं वचनम् । उक्त्वा=कथयित्वा । प्रतियातुकामम्=प्रतिगन्तु मनसम् । महर्षेः=वरतन्तोः । शिष्यम्=कौत्सम् । नृपतिः=रघुः । निषिध्य=निवार्य । हे विद्वन् !=हे शास्त्रज्ञ ! । त्वया=भवता । गुरवे=अध्यापकाय । किं वस्तु कियत् परिमितं किमात्मकं वा द्रव्यं । प्रदेयम्=दातव्यम् । इति=एवं प्रकारेण । तम्=कौत्सम् । अन्वयुङ्क्त=पप्रच्छ ॥ १८ ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ॥ वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

ततः=तदनन्तरम् । यथावत्=यथाविधि । विहिताध्वराय=कृतमखाय । वर्णानाम्=ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानाम् । आश्रमाणाम्=ब्रह्मचर्यादीनाम् । गुरवे=शिक्षकाय । स्मयावेशविवर्जिताय=रागद्वेषरहिताय । तस्मै=रघवे । विचक्षणः=चतुरः । वर्णी=ब्रह्मचारी । सः=कौत्सः । प्रस्तुतम्=प्रकृतमर्थम् वक्ष्यमाणं वा वाक्यम् । आचचक्षे=जगाद ॥ १९ ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ॥ स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तविद्येन=अधीतशास्त्रेण ग्रहीताखिलविद्येन वा । मया=कौत्सेन । महर्षिः=शिक्षको वरतन्तुः । गुरुदक्षिणायै=गुरुदक्षिणास्वीकारार्थम् शिक्षापरिक्रयद्रव्यग्रहणाय । विज्ञापितः=प्रार्थितः । अभूत्=आसीत् । सः=गुरुः । मे=मम । चिराय=अध्ययनारम्भकालमारभ्याध्ययनस्यासमाप्तेः । अस्खलितोपचाराम्=यथोक्तोपस्करसहिताम् । ताम्=दुःसाध्याम् । भक्तिमेव=श्रद्धामेव । पुरस्तात्=प्रथमम् । अगणयत्=संख्यातवान् ॥ २० ॥

निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ॥ वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्बन्धनेन=प्रार्थनाधिक्यतया । संजातरुषा=प्राप्तमन्युना । गुरुणा शिक्षकेन=वरतन्तुना । अर्थकार्श्यम्=धनदौर्बल्यं दारिद्रमित्यर्थः । अचिन्तयित्वा=अविमृश्य । अहम् उक्तः=कथितः । वित्तस्य=धनस्य । चतस्रो दश कोटीः=चतुर्दशकोटीः । मे=मह्यम् । विद्यापरिसङ्ख्यया=विद्यागणनानुसारेणैव । आहरेति=आनयेति देहीतिभावः ॥ २१ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ॥ अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहम्=धनार्थी । सपर्याविधिभाजनेन=अर्घ्यपात्रेण । भवन्तम्=त्वाम् । प्रभुशब्द एव=स्वामिशब्द एव । शेषः=अवशिष्टो यस्य तथोक्तम् । मत्वा=ज्ञात्वा । श्रुतनिष्क्रयस्य=विद्यामूल्यस्य । अल्पेतरत्वात्=आधिक्यात् । सम्प्रति=अधुना । उपरोद्धुम्=निर्बन्धुम् । नाभ्युत्सहे=नेच्छामि ॥ २२ ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदांवरेण ॥ एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

इत्थम्=अनेन प्रकारेण । द्विजराजकान्तिः=चन्द्रद्युतिः । एनसः=अघात् । निवृत्ता=निर्गता । इन्द्रियवृत्तिः=कर्णव्यापारो यस्य तथोक्तः । वेदविदाम्=विदुषाम् । वरेण=श्रेष्ठेन । द्विजेन=कौत्सेन । आवेदितः=निवेदितः । जगदेकनाथः=एकपार्थिवो रघुः । एनम्=कौत्सम् । भूयः=पुनः । जगाद=उवाच ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ॥ गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

श्रुतस्य=शास्त्रस्य । पारदृश्वा=पारगामी । अर्थी=प्रार्थयिता । गुर्वर्थम्=शिक्षकदक्षिणाद्रव्यम् । यथा तथा । रघोः । सकाशात्=अन्तिकात् । कामम्=यथेष्टम् । अनवाप्य=अलब्ध्वा । वदान्यान्तरम्=अन्यं दातारम् । गतः=प्राप्तः अप्राप्तमनोरथत्वादित्यर्थः । इत्येवं रूपः । अयम्=एषः । परिवादस्य=निन्दायाः । नवः=नूतनः । अवतारः=आविर्भावः । मे=मम । माभूत्=माङि लुङितिलुङ् नोअस्तु ॥ २४ ॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे । द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन् ! यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स त्वम्=गुर्वर्थमर्थी । महिते=पूजिते । प्रशस्ते=प्रसिद्धे । श्रेष्ठे वा मदीये=मम संबन्धिनी । अग्न्यागारे=त्रेताग्निशालायाम् । चतुर्थः तुर्यः । अग्निरिव=वह्निरिव । वसन्=तिष्ठन् सन् । द्वित्राणि=द्वे त्रीणि वा । अहानि=दिनानि । सोढुम्=अत्रास्थातुम् । अर्हसि=योग्योऽसि । हे अर्हन् !=हे मान्य ! । त्वदर्थम्=तव प्रयोजनम् । साधयितुम्=सम्पादयितुम् । यावद्यते=यदापर्यन्तं यतिष्ये । यावदहं ते कार्यसाधनार्थं यत्नं करोमि तावत्त्वयात्र स्थातव्यमिति भावः ॥ २५ ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ॥ गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

अग्रजन्मा=ब्राह्मणः कौत्सः । प्रतीतः=विश्वस्तः प्रसन्नः सन् वा । तस्य=रघोः । अवितथम्=सफलम् । संगरम्=प्रतिज्ञाम् । तथेति=तथाऽस्त्विति ।

प्रत्यग्रहीत्=स्वीचकार । रघुरपि=दिलीपसूनुरपि । गाम्=भूमिम् । आत्त-सारम्=गृहीतार्थाम् । अवेक्ष्य=अवलोक्य । कुबेरात्=धनाधिपात् । अर्थम्=धनम् । निष्क्रष्टुम्=आहर्त्तुम् । चक्रमे=इयेष ॥ २६ ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने नहीं तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठस्य=तदाख्यऋषेः । मन्त्रेणोक्षणेन=अभिमन्त्र्य प्रोक्षणेन । जातप्रादुर्भूतो यः प्रभावः सामर्थ्यम् तस्मात् । उदन्वदाकाशमहीधरेषु=सागराकाशगिरिषु । मरुत्सखस्य=पवनमित्रस्याग्नेः । बलाहकस्य=वारिणां वाहकस्येव । तद्रथस्य=रघोः स्यन्दनस्य । गतिः=संचारः । नहि=नो । विजघ्ने=विहता हि सर्वत्रैव तद्रथस्य गातिरभूत् ॥ २७ ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ॥ सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथ=अनन्तरम् । प्रदोषे=रजनीमुखे संध्यायामित्यर्थः । प्रयतः=जितेन्द्रियः कृतनियमो वा । धीरः=धैर्यावलम्बी स्थिरचेता वा रघुः । सामन्तः=सामन्ताद् भवः राष्ट्रसत्ता मौलो वा तस्याः (तस्य) । सम्भावनया=सम्भावनेन । एव=हि । कैलासनाथम्=कुबेरम् । तरसा=बलेन । जिगीषुः=जेतुमिच्छुः सन् । कल्पितम्=सज्जीकृतम् । शस्त्रम्=आयुधम् । गर्भे=अभ्यन्तरे यस्य तम् । रथम्=स्यन्दनम् । अधिशिश्ये=अधिशयितवान् सुष्वाप ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोशगृहे नियुक्ताः ॥ हिरण्मयीं कोशगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातः=उषसि । प्रयाणाभिमुखाय=गमनोद्यताय । तस्मै=रघवे । कोशगृहे=धनागारे । नियुक्ताः=अधिकृता अधिकारिणः । सविस्मयाः=साश्चर्याः सन्तः । कोशगृहस्य=धनागारस्य । मध्ये-अन्तरे । नभस्तः-आकाशात् । पातिताम्=समागताम् । हिरण्मयीम्=सुवर्णमयम् । वृष्टिम्=वर्षणम् । शशंसुः=ऊचुः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमा-
नात् ॥ दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमे-
रोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

भूपतिः=भूपालो रघुः । अभियास्यमानात्=अभिगमिष्यमाणात् । कुबेरात्=धनदात् । लब्धम्=प्राप्तम् । वज्रेण=कुलिशेन । भिन्नम्=खंडितम् । सुमेरोः=हिमाद्रेः । पादम्=प्रत्यन्तपर्वतमिव । तम्=अमुम् । भासुरस्य=समुज्वलस्य । हेम्नः=सुवर्णस्य । राशिम्=समूहम् । समस्तम्=संपूर्णम । कौत्साय=वरतन्तुशिष्याय । दिदेश=ददौ ॥ ३० ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्य-
सत्त्वौ ॥ गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिका-
मादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

गुरुप्रदेयात्=आचार्यदानीयात् । अधिके=अतिरिक्तद्रव्ये । निःस्पृहः=निरुत्सुकः=कौत्सः । अर्थिकामात्=याचकमनोरथात् । अधिकप्रदः=भूरिदाता । नृपः=रघुश्च इति । तौ=रघुकौत्सौ । द्वावपि=उभावपि । साकेतनिवासिनः=अयोध्यावासिनः । जनस्य=नरस्य जनसमुदायस्य । अर्थी=याचकः कौत्सः । अभिनन्द्यसत्त्वौ=स्तुत्यव्यवसायावभूताम् ॥ ३१ ॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना
महर्षिः ॥ स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रास्थितो-
वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥

अथ=तदनन्तरम् । प्रीतमनाः=प्रसन्नचेताः सन्तुष्ट इति यावत् । महर्षिः=महामुनिः कौत्सः । सम्प्रस्थितः=प्रयाणाभिमुखस्सन् । उष्ट्राणाम्=क्रमेलानाम् । वामीनाम्=वडवानाम् । शतैः=शतसङ्ख्याकैः । वाहितार्थम्=प्रापितधनम् । आनतपूर्वकायम्=विनयनम्रम् प्रणमन्तमित्यर्थः । प्रजेश्वरम्=जनाधिपं रघुम् । करेण=हस्तेन । स्पृशन्=स्पर्शं कुर्वन् । वाचमुवाच=वचनं जगाद ॥ ३२ ॥

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ॥ अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

वृत्ते=सदाचारे । स्थितस्य=वर्त्तमानस्य । प्रजानाम्=लोकानाम् । अधिपतेः=अधीश्वरस्य । भूः=धरा । यदि=चेत् । कामसूः=कामदात्री । तत्र=अस्मिन् विषये । किं चित्रम्=किमाश्चर्य्यम् न किमपीत्यर्थः । किंतु तव=ते । प्रभावः=महिमा । अचिन्तनीयः=अतर्क्यः । येन=त्वया । द्यौरपि=दिवमपि । मनीषितम्=इच्छानुरूपम् । दुग्धा=अदुह्यत ॥ ३३ ॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ॥ पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

सर्वाणि=सकलानि । श्रेयांसि=कल्याणानि । अधिजग्मुषः=प्राप्तवतः उपभोगं कुर्वतो वा । ते=तव । अन्यत्=अपत्यातिरिक्तं । आशास्यम्=आशीः । पुनरुक्तभूतम्=कृतस्य कारणम् । पिष्टपेषणवद्व्यर्थमेवेत्यर्थः । ईड्यम्=स्तुत्यम् । भवन्तम्=त्वाम् । भवतः=तव । पितेव=जनक इव ।

---

१ 'वाचमिति' अधिकपदत्वदोषः ।

आत्मगुणानुरूपम्=त्वया सदृशगुणम् । पुत्रम्=तनयम् । लभस्व=प्राप्नुहि यथा तव पिता त्वां लब्धवान् । तथैव त्वमपि पुत्रं प्राप्नुहीति निर्गलितोऽर्थः ॥ ३४ ॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ॥ राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

अग्रजन्मा=ब्राह्मणः कौत्सः । इत्थम्=पूर्वोक्तप्रकारेण । राज्ञे=रघवे नृपाय । आशिषम्—आशीर्वचनम् । प्रयुज्य=दत्वा । गुरोः=शिक्षकस्य वरतन्तोः । सकाशम्=समीपम् । प्रतीयाय=प्रत्युज्जगाम । राजापि=रघुरपि । जीवलोकः=जीवसमूहः । अर्कात्=रवेः सकाशादित्यर्थः । आलोकमिव=प्रकाशमिव । तस्मात्=कौत्सात् आशीर्वचनाद्वा । आशु=शीघ्रमेव । सुतम्=पुत्रम् । लेभे-प्राप ॥ ३५ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पंसुषुवे कुमारम् ॥ अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥)

तस्य=रघोः । देवी=राजमहिषी ' देवी कृताभिषेकायामित्यमरः ' । ब्राह्मे=ब्रह्मदेवतासंबंधिनि । मुहूर्ते=काले । कुमारकल्पम्=स्कन्दसदृशम् । ईषदूनकुमारः कुमारकल्पस्तं पुत्रम् । सुषुवे=सूतवती । अतः=अस्मादेव कारणात् । पिता=रघुः । ब्रह्मणः=विधेरेव । नाम्ना=अभिधानेन । तम्=आत्मजन्मानम् स्वतनयम् । अजम्=अजनामकम् । चकार=अकार्षीत् ॥ ३६ ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ॥ न कारणात् स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

ओजस्वि=तेजस्वि । रूपम्=सौन्दर्य्यम् । तदेव=पैतृकमेव । वीर्य्यम्=शौर्य्यम् । तदेव=तथैव । नैसर्गिकम्=स्वाभाविकम् । तदेव=तादृशमेव । उन्नतत्वम्=उच्चत्वम् । कुमारः=बालकः । प्रवर्त्तितः=उत्पादितः । दीपः=प्रकाशसाधनम् । प्रदीपात्=स्वोत्पादकदीपादिव । स्वात्=स्वीयात् ॥ कारणात्=जनकात् । न भिदे=भेदं न प्राप ॥ ३७ ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ॥ श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

गुरुभ्यः=आचार्य्येभ्यः शिक्षकेभ्यो वा । विधिवत्=यथाविहितम् । उपात्तविद्यम्=अधीतशास्त्रम् । यौवनस्य=तारुण्यस्य । उद्भेदात्=आविर्भावात् । कान्तम्=मनोहरम् । तम्=अजम्प्रति । साभिलाषापि=सोत्कंठापि । श्रीः=शोभा राज्यलक्ष्मीरित्यर्थः । धीरा=धैर्यवती । कन्या=कुमारी । पितुरिव=जनकस्येव । गुरोः=आचार्यस्य जनकस्य वा । अनुज्ञाम्=आदेशम् । आचकाङ्क्ष=इयेष ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ॥ आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथ=अनन्तरम् । स्वसुः=निजभगिन्याः । इन्दुमत्याः=इन्दुमतीनाम्न्याः । स्वयंवरार्थम्=स्वयंवरकरणाय । कुमारस्य=अजस्य । आनयने=आह्वाने । उत्सुकेन=उत्कंठितेन । क्रथकैशिकानाम्=विदर्भदेशानाम् । ईश्वरेण=अधिपतिना । भोजेन=राज्ञा । आप्तः=सत्यवाक् । दूतः=प्रणिधिः । रघवे । विसृष्टः=प्रेषितः ॥ ३९ ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ॥ प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ=स रघुः । तम्=भोजम् । श्लाघ्यसम्बन्धम्=स्तुत्यसम्बन्धम् । विचिन्त्य=विमृष्य । पुत्रश्च=सुतश्च । दारक्रियायोग्यदशम्=विवाहानुरूपावस्थम् । विचिन्त्य=विचार्य । ससैन्यम्=सबलम् । एनम्=अजम् । ऋद्धाम् । स्फीताम् । विदर्भाधिपस्य=भोजस्य । राजधानीम्=पुरीं प्रति । प्रस्थापयामास=प्रेषयामास ॥ ४० ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ॥ मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

मनुजेन्द्रसुनोः=रघुपुत्रस्य । तस्य=अजस्य । मार्गे=पथि । उपकार्यासु=पटमण्डपेषु । रचिताः=निर्मिताः । उपचाराः=आवश्यकीयानि वस्तूनि येषु तथोक्ताः । जानपदानाम्=जनपदेभ्य आगतानाम् । उपदाभिः=वस्तुभिः वन्येभ्यः=आरण्यकेभ्यः । इतरे=अन्ये । निवासाः=स्थानविशेषाः । उद्यानान्याक्रीडाः तान्येव विहारा विहारस्थानानि । तत् कल्पाः=तत्सदृशाः । बभूवुः=आसन् ॥ ४१ ॥

स नर्मदारोधसि सीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ॥ निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतुसैन्यम् ॥ ४२ ॥

विलङ्घिताध्वा=अतीतमार्गः । सोऽजः । सीकरार्द्रैः=अम्बुकणशिशिरैः 'सीकरोम्बुकणस्मृतः' इत्यमरः । मरुद्भिः=पवनैः । आनर्तिताः=ईषत्कम्पिताः । नक्तमालाः=चिरबिल्वाख्यवृक्षविशेषा यस्मिन् तस्मिन् । नर्मदारोधसि=रेवातटे । क्लान्तम्=श्रान्तम् । रजोभिः=धूलिभिः । धूसराः=मलिनाः । केतवो=ध्वजा यस्य तत् । सैन्यम्=अनीकम् । निवेशयामास=स्थापितवान् ॥ ४२ ॥

अथोपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिल-प्रवेशः ॥ निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

अथ=सेनानिवेशनानन्तरम्। उपरिष्टात्=ऊर्ध्वम्। भ्रमद्भिः=विचरद्भिः। भ्रमरैः=द्विरेफैः। प्राक्=उन्मज्जनात्पूर्वम्। सूचितः=ज्ञापितः। अन्तःसलिले=वारिमध्ये। प्रवेशः=गमनो यस्य तथोक्तः। निर्धौतदानेन=क्षालितमदेन। अमला=स्वच्छा। गण्डभित्ती=कपोलभित्तिर्यस्य तथोक्तः। वन्यः=अरण्ये जातः। गजः=हस्ती। सरित्तः=नद्याः सकाशात्। उन्ममज्ज=उद्गतः॥ ४३॥

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु ॥ नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दंतद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥ युग्मम् ॥

निःशेषेण=समग्रतया। विक्षलिता=धौताः। धातुः=गैरिकादिर्यस्य तेनापि। नीलाभिः=नीलवर्णाभिः। ऊर्ध्वाभिः=उद्गताभिः। रेखाभिः=तटाभिघातजनितक्षतैः। शबलेन=कर्बुरेण। अश्मभिः=पाषाणैः। विकुण्ठितेन=कुण्ठीकृतेन। दन्तद्वयेन=दशनमिथुनेन। ऋक्षवतः=कस्य चिद् गिरेः। तटेषु=प्रान्तेषु। वप्रक्रियाद्=उत्खातकेलिम्। शंसन्=कथयन्सूचयन्नित्यर्थः बभावित्यग्रेणान्वयः॥ ४४॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ॥ बभौ स भिंदन्बृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारविक्षेपयोः=आकुंचनप्रसारणयोः। लघुक्रिये=द्रुतव्यापारेण।

हस्तेन=शुण्डादण्डेन । सशब्दम्=सरवम् । बृहतः=विस्तृतान् । तरङ्गान्=ऊर्मीन् । भिन्दन्=विदारयन् । तीराभिमुखः तटोन्मुखः । सः=गजः । वार्याः=गजबन्धिन्याः । अर्गलायाः=विष्कुम्भस्य । भङ्गे=विदारणे । प्रवृत्त इव=उद्यतइव । बभौ=शुशुभे ॥ ४५ ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ॥ पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

शैलोपमः=पर्वताकारः । सः=हस्ती । शैवलमञ्जरीणाम्=शैवालवल्लरीणाम् । जालानि=वृन्दानि । उरसा=वक्षसा । कर्षन्=संघर्षयन् सार्द्धं वहन्नित्यर्थः । पश्चाद्=अनन्तरम् । तटम्=कूलम् । उत्ससर्प=उज्जगाम । पूर्वम्=तस्यागमनात् प्रागेव । तेन=हस्तिना । उत्पीडितः=प्रेरितः । वारिराशिः=जलौघो यस्य तथोक्तः । सरित्प्रवाहः=नदीवेगः । तटम्=कूलम् । उत्ससर्प=उद्ययौ ॥ ४६ ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ॥ वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्य एकनागस्य=एकाकिनो वनगजस्य । कपोलभित्त्योः=कटभित्त्योः । जलावगाहेन=वारिस्नानेन । क्षणमात्रम्=किञ्चित्कालम् । शान्ता=निवृत्ता । मददुर्दिनश्रीः=दानवारिवर्षणशोभा । वन्येतरेषाम्=ग्राम्याणाम् । अनेकपानाम्=द्विपानां गजानामिति यावत् । दर्शनेन=अवलोकनेन । पुनः=भूयः । दिदीपे=ववृधे तत्क्षणएव सस्राविेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदी-

यम् ॥ विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

सप्तच्छदस्य=सप्तपर्णवृक्षस्य । क्षीरवत्=दुग्धसदृशम् । कटुः=सुगन्धिः । प्रवाहः=प्रसारो यस्य तम् । असह्यम्=सोढुमनर्हम् । तदीयम्=वन्यगजसम्बन्धि । मदम्=दानवारि । आघ्राय=घ्रात्वत्वा नासापुटाभ्यामवगृह्येत्यर्थः । विलङ्घितः=तिरस्कृतः । आधोरणानाम्=हस्तिपकानाम् । तीव्रः=तीक्ष्णः । यत्नः=प्रयासो यैस्तथोक्ताः । सेनागजेन्द्राः=सैन्यहस्तिनः । विमुखाः=पराङ्मुखाः । बभूवुः=आसन् ॥ ४८ ॥

स छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ॥ रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

सः=हस्ती । छिन्नबन्धाः=खंडितवन्धनसाधनरज्जवो यैस्ते तथा । द्रुताः=पलायिताः । युग्याः=वाहा यस्मिंस्तथाभूतश्चासौ शून्यः=निर्जनः तम् । भग्नाः=निरस्ताः । अक्षाः=स्यन्दनावयवकाष्ठविशिष्टा येषां तथा भूताः । तथा पर्यस्ताः=विशीर्णाः । रथाः=स्यन्दना यस्मिंस्तम् । रामाणाम्=स्त्रीणां । परित्राणे=परिरक्षणे । विहस्ताः=व्यग्राः । योधाः=भटा यस्मिंस्तम् । सेनानिवेशम्=शिविरम् । क्षणेन=अल्पकालेन । तुमुलम्=सङ्कुलम् भयावहं वा । चकार=अकृत ॥ ४९ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ॥ निवर्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

नृपतेः=भूपालस्य । वन्यः=अरण्यः । करी=हस्ती । अवध्यः=हन्तुमनर्हः ।

इति=एतच्छास्त्रानुशासनम् । श्रुतवान्=ज्ञातवान् । कुमारः=अजः । आपतन्तम्=प्रतिधावन्तम् । तम्=करिणम् । निवर्त्तयिष्यन्=निवारयिष्यन् । नात्यायतम्=नातिदीर्घम् यथा तथा । कृष्टशार्ङ्गः=ईषदाकृष्टधनुः सन् । विशिखेन=शरेण । कुम्भे=गण्डस्थले । जघान=बिभेद ॥ ५० ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मित-
सैन्यदृष्टः ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपु-
र्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

सः=हस्ती । विद्धमात्रः=ताडितमात्र एव । नागरूपम्=गजदेहम् । उत्सृज्य=विहाय । तेन=पूर्वोक्तेन वृत्तान्तेन । विस्मितैः=साश्चर्यैः । सैन्यैः=सेनाजनैः । दृष्टः=अवलोकितः सन् । स्फुरतः=विभ्राजमानस्य । प्रभामण्डलस्य=कान्तिसमुदायस्य । मध्यवर्ति=अन्तर्गतम् । कान्तम्=सुन्दरम् । व्योमचरम्=अकाशगम् । वपुः=कलेवरम् । प्रपेदे=लेभे ॥ ५१ ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य
पुष्पैः ॥ उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरः-
स्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

अथ=अनन्तरम् । प्रभावेण=प्रतापेन । उपनतैः=प्राप्तैः । कल्पद्रुमोत्थैः=देवतरूत्पन्नैः । पुष्पैः=सुमनैः । कुमारम्=अजम् । अवकीर्य=अभिवृष्य । दशनप्रभाभिः=दन्तकान्तिभिः । संवर्द्धिताः=समेधिताः । उरःस्थले=वक्षसि । तारहाराः=स्थूलमुक्तामाला येन तथोक्तः । वाग्मी ' वाचोग्मिनि ' इति ग्मिनि प्रत्ययः=वावदूकः । सः=दिव्यशरीरधारी पुरुषः । उवाच=जगाद ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ॥
अवेहि गंधर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥५३॥

अवलेपमूलात्=अभिमानकारणीभूतात् । मतङ्गस्य=कस्याचिन्मुनेः । शापात्=अनिष्टवाक्यात् । मतङ्गजत्वम्=गजत्वम् । अवाप्तवानस्मि=लब्धवानस्मि । माम् । प्रियदर्शनस्य=प्रियदर्शनाभिधस्य । गन्धर्वपतेः=गन्धर्वराजस्य । प्रियंवदम्=प्रियंवदनामानम् । तनूजम्=अंगजम् । अवेहि=जानीहि ॥ ५३ ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुताम-
गच्छत् ॥ उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि
यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

सः=पूर्वोक्तः । महर्षिश्च=महामुनिश्च । प्रणतेन=विनयनम्रेण । मया=गन्धर्वेण । अनुनीतः=प्रार्थितः । पश्चात्=प्रार्थनानन्तरम् । मृदुताम्=शान्तिम् दयामिति यावत् ।अगच्छत्=प्राप । हि=यतः । जलस्योष्णत्वम्=अशीतलत्वमुत्तापो वा । अग्नेः=वह्नेः । आतपस्य=घर्मस्य । संप्रयोगात्=संपर्कात् । जायते । यच्छैत्यम्=यच्छीतलत्वम् । सा जलस्य=अंभसः । प्रकृतिः=स्वभावः ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयो-
मुखेन ॥ संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवो-
चत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः=इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः अजः । यदा=यस्मिन् समये । ते=तव । कुम्भम्=गंडम् । अयोमुखेन=लोहाग्रेण शरेण । भेत्स्यति=छेत्स्यति । तदा=तस्मिन् समये । स्वेन=स्वकीयेन । वपुषः=देहस्य । महिम्ना=

प्रतापेन । संयोक्ष्यसे=मिलिष्यसि । इति=अनेन प्रकारेण । स तपोनिधिः= असौ महात्मा मतङ्गः । माम्=प्रियंवदम् । अवोचत्=अवदत् ॥ ५५ ॥

संमोचितः सत्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ॥ प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

चिरम्=बहुकालम् । प्रार्थितम्=वाञ्छितम् । दर्शनम्=चक्षुर्विषयगोचरम् यस्य तेन । सत्ववता=बलवता । त्वया=भवता । अहम्= प्रियंवदः । शापात्=मतङ्गकोपात् । संमोचितः=मोक्षं प्रापितः । अतो भवतः=तव । प्रतिप्रियम्=प्रत्युपकारम् । चेत्=यदि । न कुर्याम्=नो विदधीय । तर्हि मे=मम । स्वपदोपलब्धिः=स्वीयस्थानप्राप्तिः निजदेहलाभ इत्यर्थः । वृथाहि=निष्फलमेव । स्यात्=भवेत् ॥ ५६ ॥

सम्मोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ॥ गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥

हे सखे ! अयि मित्र ! प्रयोगसंहारयोः=विसर्गादानयोः । विभक्तमन्त्रम्=पृथङ्मन्त्रम् । गान्धर्वम्=गन्धर्वदेवताकम् । संमोहनं नाम=संमोहनाख्यम् । मम=प्रियंवदस्य । अस्त्रम्=आयुधम् । आदत्स्व=गृहाण । यतः=यस्मात् । प्रयोक्तुः=अस्त्रप्रयोगकर्त्तुः । अरिहिंसा=शत्रुवधजा हत्या न भवति । विजयश्च=जयप्राप्तिश्च । हस्ते=हस्तगता एवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ॥ तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८ ॥

मम्=प्रियंवदं प्रति । ह्रिया=प्रहारहेतुकया लज्जया । अलम्=प्रयोजनं नास्ति । यत्=यतो हेतोः । त्वम्=भवान् । माम्=प्रियंवदम् । प्रहरन्नपि=निघ्नन्नपि । मुहूर्त्तम्=किञ्चित् कालम् । दयापरः=कृपालुः ! अभूः=अभवः । तस्मात्कारणात् । उपच्छन्दयति=प्रार्थयमाने । मयि=गन्धर्वे । त्वया । प्रतिषेधः=अस्त्रग्रहणेऽनादरः । स एव रौक्ष्यम्=पारुष्यम् । न प्रयोज्यम्=नो विधेयम् ॥ ५८ ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ॥ उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५९ ॥

नृसोमः=पुरुषोत्तमः । अस्त्रवित्=अस्त्रज्ञः । सः=अजः । तथेति=स्वीकृत्य । सोमः=चन्द्रः । उद्भवः=हेतुः । यस्यास्तस्याः=सोमोद्भवायाः । सरितः=नर्मदायाः । पवित्रम्=पूतम् । पयः=जलम् । उपस्पृश्य=आचम्य । उदङ्मुखः=उत्तराभिमुखः सन् । निगृहीतशापात्=निर्मुक्तशापात् । तस्मात्=प्रियंवदात् । अस्त्रमन्त्रम्=अस्त्रविद्याम् । जग्राह=गृहीतवान् ॥ ५९ ॥

एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ॥ एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान् सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६० ॥

एवम्=उक्तप्रकारेण । अध्वनि=मार्गे । दैवयोगात्=प्रारब्धवशात् । अचिन्त्यहेतु=अवितर्क्यकारणम् । सख्यम्=सौहार्दम् । आसेदुषोः=प्राप्तवतोः । तयोः=अजगन्धर्वयोर्मध्ये । एकः=गन्धर्वः । चैत्ररथस्य=कुबेरोद्यानस्य । प्रदेशान्=विषयान् प्रान्तान्वा । अपरः=अजः । सौराज्येन=सम्यक् परिपालनेन । रम्यान्=कान्तान् । विदर्भान्=वरदभदेशान् । ययौ=जगाम ॥ ६० ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ॥
प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवो-
र्मिमाली ॥ ६१ ॥

नगरस्य=पुरस्य । उपकण्ठे=निकटे । तस्थिवांसम्=स्थितम् । तम्=अजम् । तस्य=अजस्य । आगमनेन=आयानेन । आरूढः=आविर्भूतः । गुरुः=प्रभूतः । प्रहर्षः=आनन्दातिशयो यस्य तथोक्तः । क्रथकैशिकेन्द्रः=विदर्भनाथः । प्रवृद्धोर्मिः=उद्भूततरङ्गः । ऊर्मिमाली=समुद्रः । चन्द्रमिव=शशिनमिव । प्रत्युज्जगाम=अभिमुखो बभूव ॥ ६१ ॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पित-
श्रीः ॥ मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमाग-
न्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

एनम्=अजम् । अग्रयायी=पुरोवर्त्ती । अर्पितश्रीः=निवेदितैश्वर्यो भोजः । पुरम्=नगरम् । प्रवेश्य=प्रवेशं कारयित्वा । प्रीत्या=प्रेम्णा । नीचैः=नम्रतया । तथा=तेन प्रकारेण । उपाचरत्=सेवितवान् । यथा=येन प्रकारेण । तत्र=नगरे । समेतः=एकीभूतः । जनः=नरसमुदायः । वैदर्भम्=विदर्भाधिपतिम् । आगन्तुम्=अतिथिम् । अजम्=रघुसूनुं च । गृहेशम्=गृहपतिम् । मेने=अमन्यत ॥ ६२ ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टाम्,
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ॥
रम्यां रघुप्रतिनिधिः सनवोपकार्याम्,
बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

रघुप्रतिनिधिः=रघुतुल्यः । सः=अजः । प्रणतैः=विनयनम्रैः ।

तस्य=विदर्भाधिपस्य। अधिकारः=नियोगः। तस्य पुरुषैः=अधिकृतैः अधिकारिपुरुषैः। प्रदिष्टाम्=प्रदर्शिताम्। प्राग्द्वारस्य=पूर्वद्वारस्य। वेद्याम्=बाह्यवद्धभूमौ। विनिवेशिताः=प्रतिष्ठापिताः। पूर्णकुम्भाः=सजलकलशाः यस्यास्ताम्। रम्याम्=मनोहारिणीम्। नवोपकार्याम्=नव्यनृपभवनम्। मदनः=कामदेवः। बाल्यात्=शैशवात्। पराम्=अनन्तराम्। दशाम्=अवस्थामिव तारुण्यमिवेत्यर्थः। अध्युवास=अधिष्ठितवान्॥ ६३॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकम्,
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः॥
भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ,
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव॥ ६४॥

तत्र=नवोपकार्यायाम्। स्वयंवरेण=स्वयं वरनिमित्तेन। समाहृतः=आकृष्टः समाहूतो वा। राजलोकः=भूपसमुदायो येन तत्। कमनीयम्=हृद्यम्। कन्यासु=कुमारिकासु। ललाम=सुन्दरम्। लिप्सोः=लब्धमिच्छोः। अजस्य=रघुपुत्रस्य। भावावबोधे=पत्युरभिप्रायपरिज्ञाने। कलुषा=असक्ता। दयितेव=कान्तेव। रात्रौ=निशि। निद्रा=शयनावस्था। चिरेण–अनल्पकालेन। नयनाभिमुखी=नेत्रगामिनी। बभूव=आसीत्॥ ६४॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसम्,
शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम्॥
सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधम्,
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः॥ ६५॥

कर्णभूषणाभ्याम्=श्रवणकुंडलाभ्यां। निपीडितौ=क्लिष्टौ। पीवरौ=

पुत्रं । अंसौ=स्कन्धौ यस्य तम् । शयनस्य=तल्पस्य । यः उत्तरच्छदः= उत्तरास्तरणः । तस्य विमर्दनेन=संयोगेन । कृशः=मन्दः । अङ्गरागः= गन्धद्रव्यविशेषो यस्य तम् । प्रथितप्रबोधम्=विस्तृतज्ञानम् । तम्=अजम् । सवयसः=समानवयस्काः । उदारवाचः=मनोहरवाचः । सूतात्मजाः= बन्दिपुत्राः । वाग्भिः=स्तुतिवचनैः । उषसि=प्रभाते । प्राबोधयन्= प्रबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर! मुञ्च शय्याम्, धात्रा द्विधैव-
ननु धूर्जगतो विभक्ता ॥ तामेकतस्तव बिभर्ति
गुरुर्विनिद्रस्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

हे मतिमतां वर !=हे सुबुद्धे ! । रात्रिः=निशा । गता=अतीता । शय्याम्=तल्पम् । मुञ्च=त्यज । धात्रा=ब्रह्मणा । जगतः=भूलोकस्य । धूः=भारः । द्विधैव=द्वयोरेवेत्यर्थः । विभक्ता ननु=विभज्य स्थापिता खलु । ताम्=जगतो धुरम् । एकतः=एकस्मिन् बाह्यभागे । तव गुरुः=तव पिता । विनिद्रः=त्यक्तशयनः सावधानः सन्नित्यर्थः । बिभर्ति=धरति । तस्याः= जगतो धुरः । भवान्=रघुसूनुः । अपरधुर्यस्य=जगतो भारस्यापरभाग- स्य । पदम्=वाहनस्थानम् । तस्यावलम्बी=आश्रयः त्वमसि ॥ ६६ ॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्यमाणा,
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ॥
लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी,
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

निद्रावशेन=शयनाधीनेन । भवता=त्वया । पर्युत्सुकत्वमपि=अनुरक्त- त्वमपि । निशि=रात्रौ । खण्डिता=पत्युरन्यासङ्गज्ञानकलुषिता नारीव । अनवेक्षमाणा=उपेक्षमाणा । लक्ष्मीः=श्रीः । येन=चन्द्रेण । पर्युत्सुक-

त्वम्=विरहवेदनाम् । विनोदयति=निरासयति । अथवा । विनोदयति= विनोदं विदधाति । सः=तथोक्तोऽपि । चन्द्रः=शशी । दिगन्तलक्ष्मीं= पश्चिमाशां प्राप्तः सन् । त्वदाननरुचिम्=त्वन्मुखशोभाम् । विजहाति= त्यजति ॥ ६७ ॥

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-
त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ॥
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-
श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तत्=तस्मात्कारणात् । वल्गुना=सुन्दरेण । युगपत्=सममेव । तावत्= तत्परिमाणस्य । उन्मिषितेन=उन्मीलितेन । अन्तः=मध्ये । प्रस्पन्द- माना=चञ्चला । परुषेतरा=सौम्या । तारा=कनीनिका यस्य तथोक्तम् । तव=भवतः । चक्षुः=नेत्रम् । अन्तः=मध्ये । प्रचलितभ्रमरम्=चलद्- द्विरेफम् । पद्मञ्च=कमलञ्च । द्वे=उभेऽपि । सद्यः=तत् कालमेव । परस्पर- तुलाम्=अन्योन्यसाम्यम् । अधिरोहताम्=अधिगच्छताम् ॥ ६८ ॥

वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानाम्,
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ॥
स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः,
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

विभातवायुः=प्रातःसमीरः । स्वाभाविकम्=नैसर्गिकम् प्रकृतिजं वा । ते=तव । मुखमारुतस्य=निःश्वासवातस्य । सौरभ्यम्=सौगन्ध्यम् । पर- गुणेन=सांक्रामिकगन्धेन । ईप्सुः=लब्धुमिच्छुरिव । अनोकहानाम्= उपवनवृक्षाणाम् । वृन्तात्=प्रसवबन्धात् । श्लथम्=शिथिलम् च्युतं वा ।

पुष्पम्=कुसुमम् । हरति=आदत्ते । अरुणांशुभिन्नैः=रविकिरणोत्फुल्लैः । सरसिजैः=पद्मैः । संसृज्यते=संगच्छते ॥ ६९ ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु,
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ॥
आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे,
लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेषु=रक्तमध्येषु । तरुपल्लवेषु=वृक्षकिशलयेषु । पतितम्=च्युतम् । निर्धौताः=स्वच्छाः । या हारगुलिकाः=मुक्तामणयः । तद्वद्विशदम्=निर्म्मलम् । हिमाम्भः=शिशिरजलम् । लब्धपरभागतया=गृहीतोत्कर्षतया । अधरोष्ठे=अधरदन्तच्छदे । त्वदीयम्=भवदीयम् । सदशनार्चिः=दन्तकान्तिसहितम् । लीलास्मितम्=विलासहासमिव । आभाति=विराजते ॥ ७० ॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ॥
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर ! याते,
किंवा रिपूँस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ? ॥ ७१ ॥

प्रतापनिधिः=तेजोराशिः । भानुः=सूर्यः । यावत्=यदावधि । नाक्रमते=नोदेति । तावत्=तदावधि । अह्नाय=अहःकर्तुं । अरुणेन=अनूरुणा सूर्यसूतेनेत्यर्थः । तमः=अन्धकारः । निरस्तम्=दूरीकृतम् । हे वीर!=हे बलिन्! । त्वयि=भवति । आयोधनेषु=युद्धेषु । अग्रसरताम्=पुरोगामित्वम् । याते=प्राप्ते सति । तव=भवतः । गुरुः=पिता । किम् ?=कच्चित् । स्वयम्=आत्मनैव । रिपून्=शत्रून् । उच्छिनत्ति=विनाशयति । अपितु नेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

शय्या जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः,
स्तम्बेरमा मुखरशृंखलकर्षिणस्ते ॥
येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-
द्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

उभाभ्याम्=द्वाभ्याम् । पक्षाभ्याम्=पार्श्वाभ्याम् । विनीता=दूरीकृता । निद्रा=शयनावस्था येषां तथोक्ताः । मुखराणि=उत्थानचलाच्छब्दायमानानि । शृंखलानि=निगडानि कर्षन्तीति तथोक्ताः । येषाम्=हस्तिनाम् । दन्ताः=रदाः । कोशा इव=कुड्मला इव । तरुणारुणारागयोगात्=औदयिकसूर्यारुणसंबन्धात् । भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव=उत्कृतगैरिकप्रान्ता इव । विभान्ति=शोभन्ते । स्तम्बेरमाः=हस्तिनः । शय्याम्=तल्पम् । जहति=त्यजन्ति ॥ ७२ ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु,
निद्रां विहाय वनजाक्ष ! वनायुदेश्याः ॥
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि,
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥

हे वनजाक्ष !=हेकमलनयन ! । दीर्घेषु=विस्तृतेषु । पटमण्डपेषु=उपकार्यासु शिविरेषु वा । नियमिताः=बद्धाः । वनायुदेश्याः=पारसीकाः । अमी=एते । वाहाः=अश्वाः । निद्राम्=शयनावस्थाम् । विहाय=त्यक्त्वा । पुरोगतानि=अग्रेधृतानि । लेह्यानि=आस्वाद्यानि । सैन्धवशिलाशकलानि=सैन्धवलवणखण्डानि । वक्त्रोष्मणा=आननबाष्पेण । मलिनयन्ति=मलिनीकुर्वन्ति ॥ ७३ ॥

भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः,
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।

अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥

म्लानः=ग्लानः । पुष्पोपहारः=कुसुमपूजा यस्य तथोक्तः । विरल-भक्तिः=विरलरचनः । भवति=जायते । स्वकिरणानाम्=आत्मरश्मीनाम् । विशीर्ण इत्यर्थः । परिवेषस्य=मण्डलस्य । उच्छेदेन=प्रकारेण । शून्याः= वियुक्ताः । प्रदीपाः=दीपकपात्राणि । किञ्च । मञ्जुवाक्=मधुरालापः । पञ्जरस्थः=पंजरमध्यवर्ती । ते=तव । शुकः=कीरः । त्वत्प्रबोधनेन= त्वत्प्रबोधकारणेन । प्रयुक्ताम्=उच्चारिताम् । नः=अस्माकम् । गिरम्= वाचम् । अनुवदति=अनुकथयति ॥ ७४ ॥

इति विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैः कुमारः,
सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ॥
मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः,
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

इति=अनेन प्रकारेण । विरचितवाग्भिः=उच्चारितस्तुतिवाक्यैः । बन्दिपुत्रैः=सूतपुत्रैः । सपदि=झटिति । विगतनिद्रः=त्यक्तशयनः । कुमारः=अजः । तल्पम्=शय्याम् । मदेन=उन्मत्ततया । पटु=मधुरम् । निनदद्भिः=कूजद्भिः । राजहंसैः=कलहंसैः । बोधितः=दत्तप्रबोधः । सुप्रतीकः=ईशानदिग्गजः । सुरगजः=देवहस्तीविशेषः । गाङ्गम्=गङ्गा-सम्बन्धि । सैकतम्=पुलिनमिव । उज्झाञ्चकार=तत्याज ॥ ७५ ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितम-

---

१ चरणैश्चञ्चुसहितैर्लोहिता ये स्वयं सिताः । ते राजहंसा विख्याता इत्याहुः चोपकोविदाः ॥

ञ्चिताक्षिपक्ष्मा ॥ कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

अथ=उत्थानानन्तरम् । अञ्चितानि=चारूणि । अक्षिपक्ष्माणि=नेत्रलोमानि यस्य तथोक्तः । सोऽजः । शास्त्रदृष्टम्=शास्त्रोक्तम् । दिवसमुखोचितम्=प्रातःकालयोग्यम् । विधिम्=सन्ध्योपासनादि कर्म । अवसाय्य=समाप्य । कुशलैः=नेपथ्यविधिचतुरैः । विरचितः=संपादितः अनुकूलः=इच्छासदृशः यथोचितो वा । वेषः=नेपथ्यम् । यस्य तथोक्तः सन् । स्वयंवरस्थम्=रङ्गशालास्थम् । क्षितिपसमाजम्=राजन्यसमूहम् अगात्=इयाय ॥ ७६ ॥

इति श्रीव्रजरत्नभट्टाचार्यकृतौ रघुवंशविवृतौ
पञ्चमः सर्गः समाप्तः ।

इति श्रीमुरादाबाददेशिकव्रजरत्नभट्टाचार्यकृतरत्नप्रभाभिधानया व्याख्यया संहितं रघुवंशसर्गचतुष्टयं समाप्तम् ।

शुभम् ।

मिलनेका पत्ताः—

पं० व्हीं. के. लोंढे ॲन्ड कंपनी,

पो० गिरगाव—मुंबई, नंबर ४.

Printed by Vinayak Balkrishna Paranjpe at the Native Opinion Press, Angria's Wadi, Girgaon, Bombay, and published by Vishvanath Keshav Londhe, Bharathitaishi Pustakalaya, Gopinath's Chawl, Girgaon, Bombay.

